

Een Belgisch dorp in een Brabantse stad

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Geschiedkundige Kring
van Stad en Land van Bergen op Zoom

**Dit boek is één van de
digitale heruitgaven
van eerdere publicaties door de
Geschiedkundige Kring
Stad en Land van Bergen op Zoom
ter gelegenheid van het
vijftigjarig jubileum in 2018**

Colofon

Er kan gerust gesteld worden dat wij Nederlanders, aan het eind van de twintigste eeuw, genoegzaam bekend zijn met het fenomeen 'vluchtelingen'. Via de media komen de beelden en verhalen van vluchtelingen uit tientallen landen onze belevingswereld binnen. Namen als Rwanda, Bosnië, Somalië en recentelijk Kosovo worden direct geassocieerd met oorlogsgeweld en vluchtelingenkampen. De geschiedenis van de vluchtelingen die aan het begin van de eerste Wereldoorlog over de Nederlandse grens trokken, op de vlucht voor het Duitse oorlogsgeweld, is maar bij weinig mensen bekend. De belevenissen van deze mensen zijn tot nu toe nauwelijks beschreven. Ze ging verloren in de storm van wereldschokkende gebeurtenissen die aan de fronten en in de regeringszetels plaatsvonden. Het was een aanzienlijke volksverhuizing, die vanuit België op gang kwam toen in oktober 1914 de Duitse troepen van keizer Wilhelm II hun kanonnen op Antwerpen richtten.

Van de enorme aantallen Belgen die Nederland binnenkwamen was er een grote groep vluchtelingen die naar Bergen op Zoom uitweek. Voor het merendeel was deze stad de eerste halte in een verdere reis in het neutrale Nederland. De grootste drukte vond plaats tussen oktober 1914 en maart 1915. Maar in deze periode stond het leven in de stad dan ook helemaal op zijn kop.

Het aantal vluchtelingen dat in 1914 de gemeente binnenkwam was zo groot, dat er in Bergen op Zoom twee opvangkampen werden ingericht om hen te huisvesten. In dit boek worden de lotgevallen behandeld van de Belgen in deze vluchtoorden.

Hoewel er tot het einde van de oorlog Belgische vluchtelingen in Bergen op Zoom aanwezig waren, zijn hoofdzakelijk de eerste acht maanden van de opvang beschreven: oktober 1914 tot mei 1915

omdat in die maanden de meest ingrijpende ontwikkelingen plaatsvonden. Na mei 1915 nam niet alleen het aantal in Bergen op Zoom verblijvende vluchtelingen aanzienlijk af, maar waren de problemen uit de voorgaande periode grotendeels uitgekristalliseerd. Dit boek geeft antwoord op de vraag: “Hoe kwam de vluchtelingen-opvang in Bergen op Zoom gedurende de Eerste Wereldoorlog tot stand, welke ontwikkeling maakte deze door en hoe beïnvloedde het verblijf van de vluchtelingen, die in de kampen van deze stad gehuisvest waren, het functioneren van de gemeente en het functioneren van de Belgen zelf?”

Drs. G.A.A. Daalmans

Gerben Daalmans, geboren op 7 december 1969 te Breda, woonde het grootste deel van zijn jeugd in Bergen op Zoom. Na zijn middelbare schooltijd studeerde hij Geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, met als hoofdrichting Economisch-Sociale geschiedenis. In 1996 behaalde hij zijn doctorandus-titel: zijn doctoraalscriptie ging over het lot van de Belgische burgervluchtelingen in Bergen op Zoom. Momenteel is hij woonachtig in Nijmegen, en werkzaam bij een groot IT-bedrijf in het westen des lands.

ISBN 90-73437-23-7

STUDIES UIT BERGEN OP ZOOM

Bijdragen tot de geschiedenis uitgegeven door de
Geschiedkundige Kring van Stad en Land van Bergen op Zoom

11

Een Belgisch dorp in een Brabantse stad

Het leven van de Belgische vluchtelingen

In de vluchtoorden van Bergen op Zoom 1914-1919

Drs. G.A.A. Daalmans

Bergen op Zoom 1999

Inhoud

Ten geleide	8
Dagblad De Zoom 9 October 1914	10
Bombardement van Antwerpen	10
Nederland door vluchtelingen overstroomd	10
Het krijgsbedrijf in België en Frankrijk	10
Berichten van het geheele Oorlogstooneel	10
Inleiding	15
De oorzaak: de Duitse aanval op België	20
Het vluchtelingenprobleem	24
De begindagen	24
De grote instroom vanuit Antwerpen	29
De Bergse hulpverlening raakt overbelast	35
De overgang naar de vluchtoorden	45
De Vluchtoorden	52
De vluchtoorden van Bergen op Zoom	52
De aankomst van de vluchtelingen in Kijk in de Pot en Plein 13	67
De opbouw van barakkenkamp Plein 13	76
Economische aspecten van de aanwezigheid van de vluchtelingen	89
De gang van zaken in het barakkenkamp	102
Wagenkamp Plein 13	112

Cijfers betreffende bevolking en verzorging	118
Effecten op het sociale leven	123
Hulpverlening	123
De ordehandhaving door gemeente en militaire overheid	129
De tegenstellingen tussen de Belgen onderling	137
Conclusies	141
Bijlagen	
Bijlage 1	147
Gemeenteraad 1914	
Bijlage 2	149
Aantal vluchtelingen in BoZ	
Bijlage 3	150
Overzicht opvangkampen in Nederland	
Bijlage 4	151
Gemeentereglement Plein 13	
Bijlage 5	155
Vertrekdata wagens uit wagenkamp B	
Bijlage 6	157
Bevolkingscijfers Plein 13	
Bijlage 7	160
Uitgaven tbv Plein 13	
Bijlage 8	163
Steekproeven maandelijkse uitgaven Plein 13	
Bijlage 9	165
Belangrijkste hulpverleningscomité's	

Ten geleide

In dit laatste jaar van de 20e eeuw werden we geconfronteerd met beelden van en berichten over honderdduizenden Kosovaren die ten gevolge van etnische tegenstellingen, nationalisme en het onbegrijpelijke politieke en militaire krachtenspel van huis en haard werden verdreven en hun heil moesten zoeken in buurlanden. De opvang van al deze ontheemden zorgde voor immense problemen die slechts enigszins konden worden opgelost met hulp van de internationale gemeenschap. Door televisiebeelden waren wij letterlijk ooggetuige van hartverscheurende menselijke drama's en konden wij zien hoe deze opgejaagden in erbarmelijke omstandigheden moesten bivakkeren. Ook toekomstige generaties kunnen, mits het beeldmateriaal goed bewaard en gearhiveerd wordt, zien en horen wat er in het 'beschaafde' Europa van 1999 zich heeft afgespeeld. Dat kunnen wij niet bij datgene wat zich 85 jaar eerder in datzelfde Europa voordeed: bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog moesten ook al honderdduizenden de vlucht nemen en zelfs veel dichterbij.

Toen de Duitse legers België binnentrokken, kwam een grote stroom vluchtelingen naar het neutrale Nederland op gang. Ook zij verlieten hals over kop hun vertrouwde omgeving en zochten een schuilplaats in het buurland. Dat er zich eveneens mensonwaardige taferelen voordeden en dat de opvang problematisch was, lijdt geen twijfel, maar onze waarneming is beperkter en afstandelijker. Geschreven woorden, wat foto's en misschien een enkel geluidloos filmfragment zijn de bronnen waarover wij beschikken als het gaat om de

vluchtelingen van toen en het is voor alles de taak van historici om daarmee een zo compleet mogelijk beeld te schetsen.

Het bestuur ziet het daarom als een groot voorrecht u deze 11e Studie te mogen presenteren. Daarin beschrijft de auteur, drs. Gerben Daalmans, op een heldere wijze de tot nu toe onderbelichte problematiek van de vluchtelingenopvang in en rond Bergen op Zoom in de eerste jaren van de Eerste Wereldoorlog. Met deze studie vult hij een leemte op in de geschiedschrijving van onze stad en dat is zeker een compliment waard.

Dit boek is niet het werk van één persoon. De redactie van de Studie verdient daarom een woord van dank voor haar inspanningen. Ook de Kroonleden dienen extra vermeld te worden. Mede dankzij hun speciale lidmaatschap kan de Geschiedkundige Kring haar publicaties uitbrengen. Hun namen zijn in deze Studie opgenomen.

Uiteraard vormt u allen, de leden, de echte basis voor uitgaven als deze. Aan uw trouwe lidmaatschap ontleent de Geschiedkundige Kring immers haar bestaansrecht. Met deze Studie 11 hoopt het bestuur wederom te bewijzen dat lid zijn van de Kring de moeite waard is.

drs. J.F.Chr. Zwagemakers
voorzitter

Bombardement van Antwerpen

Nederland door vluchtelingen overstroomd

Het krijgsbedrijf in België en Frankrijk

Berichten van het geheele Oorlogstooneel

DE VLUCHTELINGEN

De stroom van vluchtelingen houdt niet alleen aan, hij is niet meer te keeren. 't Is niet meer de bevolking van een stad die vlucht, 't is de exodus van een geheele bevolking. Have en goed sleepen ze mee, voor zoover hun dat mogelijk is.

Maar hoever gaat dat? Meestal is het wat beddegoed, wat kleeën, haastig bijeen-gepakt, in den angst het veege lijf te redden juist dat wat later zal blijken het meeste waarde te hebben, achterlatend.

Eén verlangen slechts bezielt de menigte die langs alle kanten uitwijkt, de oogen gericht op de gastvrije grenspalen van Nederland. Met duizenden kampeerden ze dezen nacht onder den blooten hemel in de bosschen tusschen Putte, Ossendrecht, Hoogerheide, Huijbergen enz. En

zooals het hier is, zoo is het overal in het Zuiden van ons land.

De lange, sombere optocht, nameloos leed met zich sleepend, blijft voortduren en het neemt eer toe dan dat het vermindert.

Het wordt te veel afzonderlijke gevallen aan te halen van moeders die hun kinderen zoeken, kinderen die hun ouders hebben verloren, hulpeloze grijsaards, stokoude moedertjes, lammen, blinden, arme krankzinnigen, priesters en leeken, nonnekens, 't is een chaos, waaruit slechts één symptoom, alle andere geluiden overheerschend, naar boven stijgt: de zucht naar redding, verlangen naar gastvrijheid.

En aan deze zijde van de grens een gastvrij volk, dat alles doet wat het vermag, zichzelf onthoudend wat het noodig heeft, om de ongelukkige

slachtoffers van den krijg -de meest onschuldigen aan den wreeden menschenmoord- voort te helpen, te beschermen en te steunen. O, daar zijn heel wat brave Hollandsche soldaatjes, die hun rantsoen missen dezer dagen uit liefde voor den medemensch. Wij zagen ze hun kampementen verlaten om de armen een onderdak te geven voor den nacht. En dan verontschuldigten zij zich nog, dat het slechts een strooleger was, dat zij konden aanbieden. Flinke Hollandsche jongens, sjouwend met bundels en pakken, kleine kinderen op den arm, ouden van dagen ondersteunend, weenende vrouwen troostend. Aan Koningin en Vaderland riepen zij reeds toe: Hier zijn wij, wij zijn gereed! Maar waar de kracht van hun arm, Godlof, nog niet behoefde te worden ingeroepen voor de verdediging van den vaderlandschen grond, daar offeren zij zich reeds vrijwillig op, om naast de edele mannen en vrouwen, die zich aanmelden voor instellingen als steuncomité, burgerwacht, Roode Kruis enz., hun diensten aan te bieden. Bravo Hollandsche mannen en vrouwen, uw gedrag maakt ons fier Nederlander te zijn!

BERGEN OP ZOOM

Nog steeds vloeit de stroom van vluchtelingen vanaf de grens. In alle

dorpen in den omtrek is het overkropt. De autoriteiten doen al het mogelijke om orde in den chaos te scheppen en duizenden vluchtelingen worden naar alle richtingen verder getransporteerd. Alle treinen zijn overladen en het spoorpersoneel spant de uiterste krachten in om allen die willen vertrekken voort te helpen. Het werk van Steuncomité en Burgerwacht is bovenmenscheijk. Overal waar maar eenige ruimte is wordt den menschen onderdak bezorgd. En naarmate de toestand in Antwerpen dreigender wordt, hoe meer ook dat aantal uitgewekenen vergroot. Vandaag dreigt een gevaar, waarover de autoriteiten zich ernstig bezorgd maken. Mocht het ongelukkigerwijze gaan regenen dan zal dat de ellende nog verergeren. Overal zijn alle plaatsen bezet, en natuurlijk is de overbevolking van ernstigen invloed op het dagelijksch verbruik, zoodat men zich overal moet behelpen. Een 70-tal geïnterneerde Belgische soldaten werden van Santvliet, langs waar zij zich bij hun troepenafdeeling hadden getracht te voegen, geïnterneerd. Dezen middag zal hier waarschijnlijk nog een belangrijk transport Belgische geïnterneerden aankomen.

ROOSENDAAL

(8 oct. tel.) Er blijven hier vluchtelingen toestroomen.

Roosendaal is in rep en roer vanwege de droeve optochten der ellende.

Gisteren alleen zijn 60.000

vluchtelingen voorbij gespoord naar voor de meesten onbekende streken van ons vaderland of van den bondgenoot aan gene zijde van het Kanaal. Onpeilbaar is het leed over deze duizenden onschuldigen gebracht, doch ons volk doet zijn plicht.

Roerend hartelijk zijn de soldaten voor de vluchtelingen. Zoodra een trein uit Antwerpen zijn passagiers heeft aangebracht, komen onze jongens aangedragen met brood. Zij sjouwen de bagage van de van eigen erf verdreven verdrevenen en trachten hunnen wenschen te voorkomen. Er worden hier uit Antwerpen nog 3000 vluchtelingen verwacht en in de Scheldestad staan nog duizenden, die wachten op een gelegenheid om naar Nederland te vertrekken.

Mededeelingen van Belgen, die de stad hedenmiddag te twee uur verlieten, gewagen van ontzaglijke mensenmassa's aan verschillende stations, het oogenblik verbeidend, waarop zij naar ons neutraal gebied zullen worden vervoerd. Dat wachten was tevergeefs. Sedert hedenmiddag vertrekken geen treinen meer van Antwerpen. De menschen trachten tot Eekeren te komen, daar staan treinen

gereed, die hen, zonder dat eenige betaling op het Belgisch traject wordt geëischt, naar Esschen en vandaar naar Roosendaal overbrengen.

HANSWEERT

(8 Oct, Msb) Met booten en scheepen stroomen hier voortdurend nog vluchtelingen binnen. Geschat wordt, dat het aantal op het oogenblik aangekomenen vijf- à zesduizend bedraagt.

Nog steeds komen booten met volk in zicht. De rederij Braakman heeft vier booten beschikbaar gesteld om vluchtelingen gratis van Antwerpen naar Hansweert te brengen. Vermoedelijk stelt de S.Spoor extra treinen ter beschikking om de menschen naar Holland te vervoeren. Aangekomenen vertellen, dat de Engelschen, die te Antwerpen zijn, het fort St. Anna in de lucht hebben laten vliegen en de petroleumtanks leeg hebben laten loopen.

TILBURG

(8 Oct. Msb) De toevloed van vluchtelingen uit Turnhout en Antwerpen is hier ontzettend. Met veel vertraging komen onafzienbare lange treinen binnen. Zelfs is een extra trein ingelegd om de vluchtelingen uit Baarle-Nassau te vervoeren. De politie en het comité voor Belgische vluchtelingen doen

alle moeiten om de menigte onder dak te brengen.

Honderden hebben reeds Belgische vluchtelingen bij zich genomen. De stroom blijft steeds aanhouden, zoodat het noodzakelijk groote asyls in te richten.

BERLIJN

8 October (W.B.) Het fort Breendonk (het zuidelijkste van de buitenste linie aan den westelijken oever van het kanaal Willebroek) is genomen.

De aanval op de binnenste fortentline en tegelijk de beschieting van de daarachter liggende stadsdeelen is begonnen, nadat de commandant van de vesting de verklaring had gegeven dat hij hiervoor de verantwoording op zich neemt.

TERNEUZEN

8 October. (Part. H.) Nog den ganschen nacht en een deel van den dag was hier het kanongebulder uit Antwerpen waar te nemen. Dit werd naar de vluchtelingen beweren, nog alleen door Engelsche troepen verdedigd, die heden nog steeds daarheen werden vervoerd. De Belgen zouden gister avond de brug te Temsche hebben doen springen, vanmorgen die te Wetteren. Vannacht zou de uittocht uit Antwerpen van het Belgische leger begonnen zijn. De koning is te Selzaete, de Belgische troepen passeeren daar nog steeds westwaarts, andere troepen gaan zuidoostwaarts.

De slag in NoordFrankrijk

PARIJS

8 Oct. Officieel communiqué van gistermiddag 3 uur:

Op onzen linkervleugel heeft de vijand nergens vorderingen gemaakt doch is op enkele punten teruggeweken, met name ten noorden van Atrecht, waar de krijgsverrichtingen zich onder voor ons gunstige voorwaarden ontwikkelen.

De ruiters-korpsen van beide partijen hebben hun operaties thans tot bij Mernod uitgestrekt.

Tusschen Somme en Oise, in de streek van Rove, biedt de vijand nog steeds krachtig weerstand, maar toch hebben wij het grootste deel der stellingen die wij hadden moeten ontruimen, hernomen.

Ten noorden van de Aisne schijnen de Duitsche troepen minder talrijk te zijn geworden.

Op de Maasheuvels, tusschen Verdun en St Mihiel is de vijand ten noorden van Hattonchâtel teruggeweken. hij

houdt echter nog steeds St. Mihiel en enkele stellingen ten noorden daarvan op den rechter oever der Maas bezet. In Woevre zijn hevige aanvallen der Duitschers ten westen van Apremont afgeslagen.

PARIJS

(9 October WB) Van het Westelijk oorlogsterrein zijn geen gebeurtenissen van beslissende betekenis te vermelden. De Duitsche strijdkrachten hebben kleine vorderingen bij St. Mihiel en in het Argonnerwoud gemaakt.

BERLIJN

(8 October). Door een vijandelijke vlieger is een bom geworpen op de loods voor zeppelin luchtschepen te Dusseldorf. In het dak van de loods werd een gat geslagen en het omhulsel van een luchtschip geheel vernield.

Inleiding

*“Diep begaan met het lot van alle volken,
die in den krijg zijn meegesleept,
draagt Nederland de buitengewone lasten,
die het worden opgelegd, gewillig en ontvangt
met open armen alle ongelukkigen,
die binnen zijn grenzen een toevlucht zoeken.”*

U las zojuist een fragment uit de troonrede van 15 september 1914, waarin koningin Wilhelmina sprak over het Nederlandse standpunt betreffende de zorg voor de vluchtelingen van de Grote Oorlog. Voor diegenen onder u, die geen idee hebben waarover het gaat; maak u niet ongerust. De geschiedenis van de vluchtelingen die aan het begin van de Eerste Wereldoorlog over de Nederlandse grens trokken, op de vlucht voor het Duitse oorlogsgeweld, is maar bij weinig mensen bekend. Het is duidelijk een onderbelicht deel van onze vaderlandse geschiedenis. De beschrijving van de belevenissen van deze mensen is tot nu toe steeds een achtergesteld gebied gebleken, vergeten in de storm van wereldschokkende gebeurtenissen die aan de fronten en in de regeringszetels plaatsvonden. Toch was het een aanzienlijke volksverhuizing, die in 1914 in België plaatsvond: in de eerste maanden van de Eerste Wereldoorlog kwamen er ongeveer 100.000 vluchtelingen in Limburg over de grens, 400.000 in Zeeuws-

Vlaanderen en 500.000 in Noord-Brabant. Al met al niet minder dan 1 miljoen vluchtelingen op 6,3 miljoen Nederlanders ¹⁾

Van de enorme aantallen Belgen die Nederland binnenkwamen was er een grote groep vluchtelingen die naar Bergen op Zoom uitweek. Dit had voor deze gemeente vele ingrijpende gevolgen. En hoewel de grootste impact van hun aanwezigheid beperkt bleef tot een korte periode rond de jaarwisseling van 1914-1915, blijft het merkwaardig dat er in Bergen op Zoom niets lijkt te zijn, dat herinnert aan deze gebeurtenissen. Daarom is het interessant om eens dieper in deze materie te duiken.

Toen in oktober 1914 de Duitse troepen van keizer Wilhelm II hun kanonnen op Antwerpen richtten, zochten vele honderdduizenden Belgen een veilig heenkomen in ons land. Bergen op Zoom was voor een groot deel van hen de eerste halte in hun reis naar de veiligheid van het neutrale Nederland.

Zo groot was het aantal vluchtelingen dat in 1914 de gemeente binnenkwam, dat er in Bergen op Zoom twee opvangkampen werden ingericht om hen te huisvesten. In dit artikel wil ik de lotgevallen van een deel van de Belgische vluchtelingen behandelen. Het gaat mij om die personen, die zich ophielden in deze vluchtoorden, die voor hen werden opgericht aan de zuidrand van de stad.

Waar in Bergen op Zoom wordt er aan hen herinnerd? Wie weet er nog wat van deze gebeurtenissen af? De Belgen zelf hebben weinig materiaal nagelaten waarin hun belevenissen en gedachten staan beschreven. Boeken over dit onderwerp zijn er niet veel. De beschikbare informatie is dus vaak uit tweede hand; persberichten in

¹ E. van den Heuvel-Strasser, Vluchtelingenverzorging of vreemdelingenbeleid. De Nederlandse overheid en de Belgische vluchtelingen, 1914-1915, Tijdschrift voor Geschiedenis 99 (1986) 190.

de lokale dagbladen, correspondentie tussen de kampcommandant en derden, enzovoorts. Dan nog geldt, dat de lotgevallen van de Belgische vluchtelingen slechts sporadisch zijn opgetekend, zodat er maar weinig gegevens beschikbaar zijn over hun alledaagse leven. Dat maakte het voor mij des te boeiender, om af te dalen naar deze kleine akte, gespeeld op een zijtoneel van de oorlog, die als de Eerste Wereldoorlog de geschiedenis in zou gaan.

Hoe kwam de vluchtelingenopvang in Bergen op Zoom gedurende de Eerste Wereldoorlog tot stand, welke ontwikkeling maakte deze door en hoe beïnvloedde het verblijf van de vluchtelingen, die in de kampen van deze stad gehuisvest waren, het functioneren van de gemeente en het functioneren van de Belgen zelf?

Hoewel er tot het einde van de oorlog Belgische vluchtelingen in Bergen op Zoom aanwezig waren, wil ik hoofdzakelijk de eerste acht maanden van de opvang beschrijven: oktober 1914 tot mei 1915. Ik heb voor deze periode gekozen omdat in die maanden de meest ingrijpende ontwikkelingen plaatsvonden met betrekking tot de instroom van de vluchtelingen, hun opvang, en het daarop geënte regeringsbeleid. Na mei 1915 werd niet alleen het aantal in Bergen op Zoom verblijvende vluchtelingen aanzienlijk kleiner, maar op dat moment waren de problemen uit de voorgaande periode grotendeels uitgekristalliseerd en vonden er nog maar weinig grote veranderingen plaats. Kort en bondig: in de maanden die ik wil beschrijven werden de normen gesteld, die in Bergen op Zoom tot maart 1919 zouden worden gehandhaafd.

Desondanks zal ik voor de volledigheid ook een uitstap maken naar de gang van zaken in het woonwagenkamp van Bergen op Zoom, dat van mei 1915 tot maart 1919 in bedrijf was.

De oorzaak: de Duitse aanval op België

Op de vlucht na het bombardement op Antwerpen

Duitse militairen met 'Pickelhauben' aan de Duitse grenspost
Op de achtergrond Nederlandse militairen aan de andere kant van de grens

De oorzaak: de Duitse aanval op België

In augustus 1914 viel het Duitse keizerlijke leger België binnen, met de bedoeling om via dit land aartsvijand Frankrijk aan te vallen. Het Belgische leger was klein en niet op deze aanval voorbereid: na enkele weken was het land bijna geheel bezet, op een klein stuk in het zuidwesten - rond de rivier de IJzer - na. Ook de Belgische troepen in Antwerpen kregen enig respijt omdat de Duitsers alle inspanningen richtten op de opmars naar Parijs; het zwaartepunt van de gevechten verplaatste zich naar het noordoosten van Frankrijk. Tijdens de veldslagen aan de Marne en de Aisne (in de eerste weken van september) voerde het Belgische leger, met beperkt succes, enige tegenaanvallen uit in de rug van de Duitsers om hun bondgenoten te ontlasten.

Het gevolg van deze Belgische speldenprikken was, dat de Duitsers besloten de Antwerpse vestingen uit te schakelen. Een goed voorbereide Duitse aanval begon op 28 september: de vestingen bezweken onder het zware geschut en de Antwerpse woonwijken werden vanaf 7 oktober onophoudelijk gebombardeerd. Al de dag hiervoor was besloten dat het Belgische leger zich zou terugtrekken in de richting van de kust. De ontruimde stad Antwerpen viel op 10 oktober in handen van de Duitsers. De burgerbevolking was de Nederlandse grens over gevlucht en ook zo'n 40.000 soldaten moesten op hun beurt de wijk nemen naar Nederland om niet krijgsgevangen genomen te worden. Antwerpen, het Réduit national, had slechts 13 dagen standgehouden.

De geallieerde oorlogspropaganda buitte de inval door Duitsland, dat nota bene mede garant had gestaan voor de Belgische neutraliteit,

handig uit ²). Het dient gezegd te worden, dat de Duitsers de geallieerden hierbij aardig in de kaart speelden. Hun opmars in België liet een spoor van dood en vernieling achter. Al met al waren de Duitsers bij hun opmars door België verantwoordelijk voor de dood van ongeveer 5.000 burgers. De berichten over de Duitse wreedheden veroorzaakten een enorme paniekgolf. Dit alles had tot gevolg dat in de periode augustus-oktober 1914 bijna twee miljoen Belgen naar het buitenland vluchtten, waarvan meer dan één miljoen naar Nederland. Het Nederlandse regeringsbeleid met betrekking tot de buitenlandse politiek rustte in deze periode in feite maar op één pijler: de handhaving van de neutraliteit. Wat betreft het vluchtelingenprobleem was men er daardoor vooral op gericht om, binnen de beperkingen van die neutraliteit, voor de Belgische vluchtelingen te doen wat mogelijk was. Bij de Nederlandse bevolking maakten de moordpartijen in België, vooral die in de Vlaamse steden Leuven, Aarschot en Dendermonde, grote indruk. Het medeleven met de Belgen, en met de vluchtelingen in het bijzonder, was algemeen.

Zo lagen dus de kaarten in september 1914. Door het Duitse wangedrag waren veel Belgen niet van plan om de komst van de bezettingstroepen af te wachten en hun nervositeit werd bij elke Duitse wandaad door de pers aangewakkerd. De Belgische regering werd door de Duitsers feitelijk buitenspel gezet; haar onderdanen waren haar ontnomen, evenals haar grondgebied, op een klein gedeelte in het zuidwesten na.

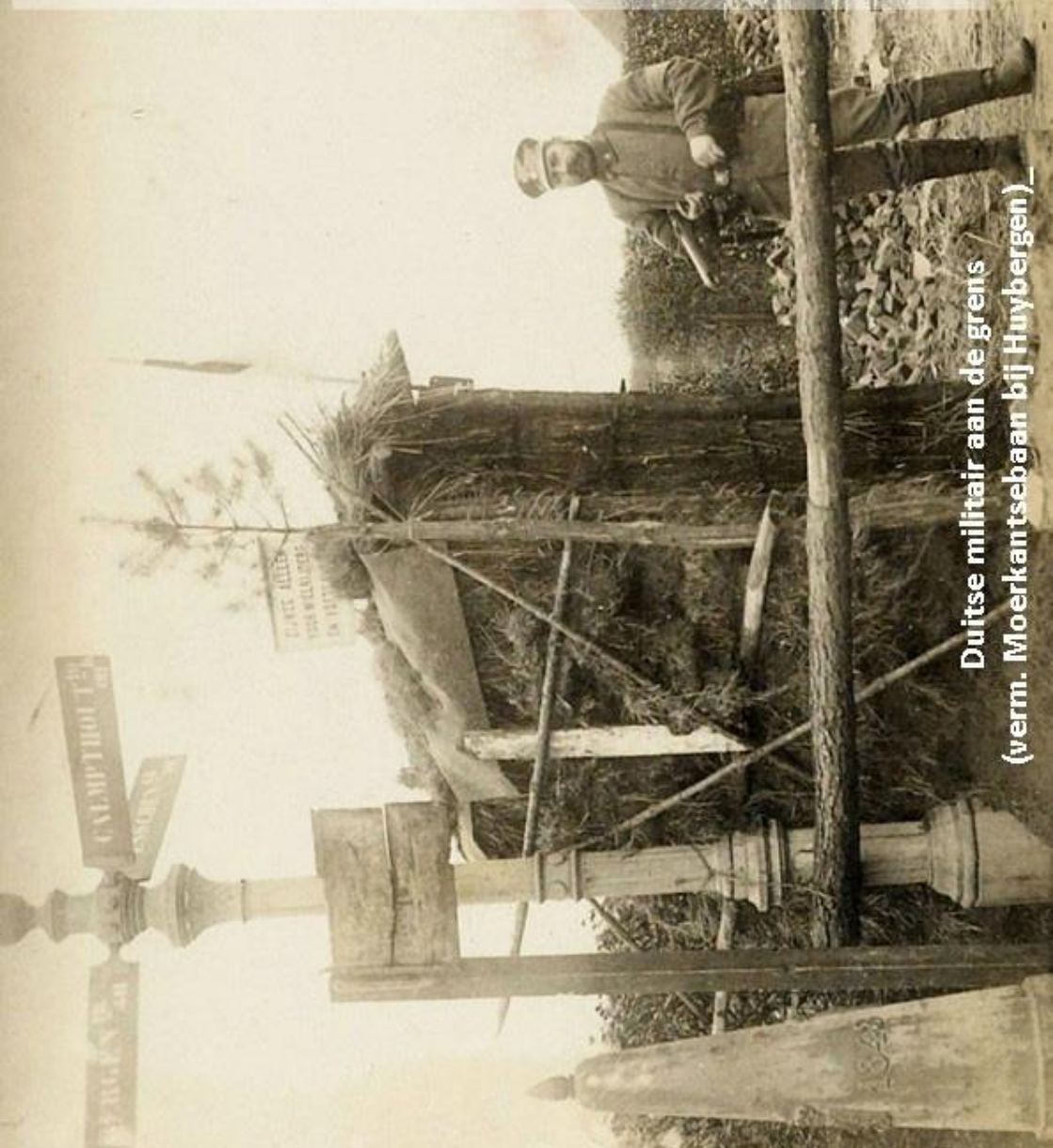
De Nederlandse regering was voornamelijk bezig om zich zowel de Entente als de Centralen van het lijf te houden. Het bewaken van de

² M. Bossenbroek en J. Kruishoop, *Vluchten voor de Groote Oorlog: Belgen in Nederland 1914-1918* (Amsterdam 1988) p. 15.

neutraliteit stond voor haar bovenaan op de prioriteitenlijst, maar tegelijkertijd was er bij de Nederlandse bevolking de bereidheid om zich te bekommeren om de Belgische vluchtelingen.

Het Vluchtelingenprobleem

Hoe kwam de opvang in Bergen op Zoom tot stand?

Duitse militair aan de grens
(verm. Moerkantsebaan bij Huibergen) _

Het vluchtelingenprobleem

1

De begintdagen

Al in de eerste augustusdagen van 1914 was het de Belgische bevolking, ondanks de vaak onwerkelijke legerberichten, duidelijk geworden dat het kleine, ongeorganiseerde Belgische leger niet opgewassen was tegen de Duitse overmacht. Berichten over de val van Luik veroorzaakten een eerste paniekgolf bij de Belgen. Enkele duizenden vluchtelingen, afkomstig uit de provincies Belgisch Limburg en Luik, in hoofdzaak vrouwen en kinderen, staken de grens over met Nederlands-Limburg. Rond 20 augustus hadden al zo'n 6.000 Belgen hun toevlucht in de Limburgse grensstreek gezocht.

De zwaarste taak rustte in deze eerste oorlogsdagen op de Zuidlimburgse grensgemeenten. Daar deed men zijn uiterste best om de vluchtelingen zo goed mogelijk onder te brengen: als er bij particulieren onvoldoende plaats beschikbaar was, werden de vluchtelingen ondergebracht in leegstaande gebouwen, die door de gemeente, de kerken of industriëlen beschikbaar werden gesteld. Over het geheel genomen ontving de plaatselijke bevolking de Belgen in ieder geval met de grootste toewijding.

Toen eind augustus de Duitse troepen opdrongen in de richting van Antwerpen dreven ze een grote hoeveelheid vluchtende Belgen voor zich uit, die nu ook in de streek rond Baarle-Nassau, Zundert en Nispen de grens overstaken. Voor de stad Bergen op Zoom begon op dit moment de betrokkenheid bij het vluchtelingenprobleem.

Bergen op Zoom had omstreeks 1914 een inwonertal van ongeveer 16.625 inwoners. Het merendeel hiervan was katholiek, maar er was,

voor een stad in het zuiden, tevens een opvallend groot aantal protestanten.

Een opvallend element in de Bergse samenleving was het garnizoen. Van oudsher had dit een grote invloed op de stad: het aandeel van het garnizoen, in relatie tot de stadsbevolking, was rond 1914 nog steeds zo'n 6% ³⁾ Niet alleen boden de militairen een hoop werkgelegenheid en een grote vraag naar consumptiegoederen, maar ze brachten ook veel mensen uit andere streken naar de stad, en daarmee nieuwe denkbeelden en ideeën. Deze factor had beslist een effect op het mentale klimaat in Bergen op Zoom. In 1914 waren er drie kazernes; het garnizoen, waarvan de omvang steeds fluctueerde, bestond voornamelijk uit bereden veldartillerie en infanterie ⁴⁾

Er was van oudsher een sterke lotsverbondenheid tussen Bergen op Zoom en haar zuiderburen. Vanaf de late Middeleeuwen was er bijvoorbeeld de concurrentie met Antwerpen op het gebied van de handel. En ook toen de handelsfunctie van de markiezenstad afgenomen was, bleef deze band. In beide steden was het merendeel van de bevolking katholiek en door de kleine afstand tot de metropool Antwerpen, door financiële, sociale en familiale banden was er van oudsher sprake van een verwantschap met de Belgen in de aangrenzende gebiedsdelen. Bij de registratie van de vreemdelingen zou later ook blijken dat veel Belgische vluchtelingen in Nederland

³ R. Van Gils, W. Klinkert en H. Roozenbeek, *Bergen op Zoom als militaire stad*. Koninklijke Landmacht. Brochure van de sectie militaire geschiedenis 16 (Den Haag 1996), 62.

⁴ De artilleristen waren gelegerd in de Wilhelmina-kazerne en in het Markiezenhof; in de Oranje-Nassau-kazerne aan de Korenmarkt was infanterie gelegerd. Van Gils, Klinkert en Roozenbeek, *Bergen op Zoom als militaire stad*, 23.

geboren waren. De publieke opinie in het zuiden des lands neigde zodoende bij het uitbreken van de oorlog zonder meer naar de kant van de Geallieerden ⁵⁾

We weten dat er al geruime tijd vóór het beleg van Antwerpen gevluchte Belgen in Bergen op Zoom waren aangekomen. Al in september waren er vluchtelingen gearriveerd, aan wie burgemeester Hulshof op de achtste van die maand te kennen gaf dat zij zich moesten gaan melden op het stadhuis. Op 5 september ging het nog om 83 personen, twee weken later waren het er al meer dan 300.

⁵⁾ Franka van der Rijt, Een stroom van vluchtelingen: het vluchtelingenbeleid van de gemeenten Roosendaal en Bergen op Zoom in het begin van de Eerste Wereldoorlog. (Doctoraalscriptie Geschiedenis Rotterdam 1986) 12.

Vanaf 12 september 1914 werden stappen ondernomen om de vereiste registratie van de vreemdelingen te stroomlijnen ⁶). In de eerste paar dagen van oktober was hun aantal gestegen tot 477. De Bergenaren maakten zich helemaal niet ongerust over de instroom van de Belgen. Eén van hen schreef: 'Toen nu de belegering van Antwerpen aanving begonnen er vreemdelingen te komen. Zij kwamen allen met de stoomtram die van hier naar Antwerpen gaat. De wagons waren vol en er was steeds bij aankomst van de tram een vrij talrijk publiek, dat naar de vluchtelingen stond te kijken maar verder bemerkten men weinig van de vluchtelingen . Het zullen waarschijnlijk personen geweest zijn, die voldoende van geldmiddelen voorzien waren om ergens een onderkomen te vinden hetzij hier hetzij in een meer of minder ver verwijderde plaats' ⁷).

De registratie van deze vreemdelingen vond plaats op het politiebureau en vormde nog geen probleem.

Op 5 oktober 1914 begon de instroom van vluchtelingen snel toe te nemen; dit waren voornamelijk Belgen uit Leuven, Aarschot en Geel ⁸). Zij werden op last van Hulshof in enkele daarvoor vrijgemaakte scholen ondergebracht ⁹). Vanaf deze datum bleef de vluchtelingenstroom groeien en op 7, 8 en 9 oktober kwamen de grote massa's

⁶ W. van Ham, Bergen op Zoom en de vlucht der Belgen (1914-1919) (Bergen op Zoom 1974) 11.

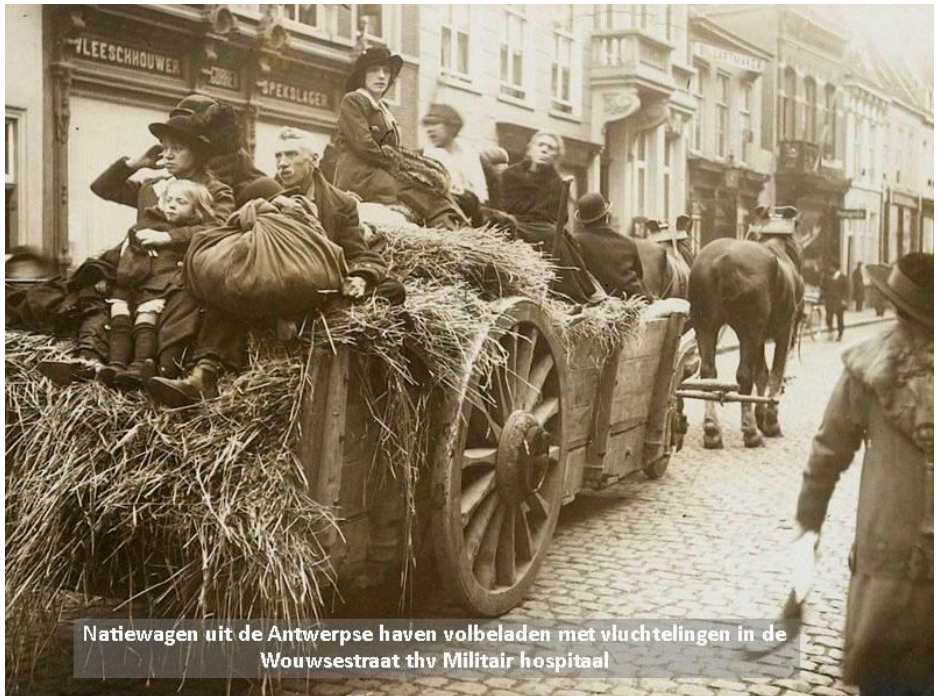
⁷ Gemeentearchief Bergen op Zoom, Aanwinstenverzameling inv.nr. 113, brief d.d. 4-11-1914.

⁸ J. van Buyten, In ballingschap, of een kijkje in het vluchtelingenkamp in Nederland, (Bergen op Zoom, z.j.) 20.

⁹ Gemeentearchief Bergen op Zoom, Aanwinstenverzameling inv.nr. 113, brief d.d. 5-3-1915.

vluchtelingen uit Antwerpen en omstreken in de omgeving van Bergen op Zoom aan.

De directe aanleiding hiervoor was de beschieting van de Antwerpse woonwijken door de houwitsers van het keizerlijke leger, in de nacht van 7 op 8 oktober 1914. Uit angst voor de Duitse troepen sloegen de Antwerpenaren massaal op de vlucht; ook het gemeentebestuur gaf nadrukkelijk het advies om uit de stad te vertrekken. Hoewel er al vanaf zondag 3 oktober mensen weg waren getrokken, was dit het moment dat de massale exodus uit de handelsstad begon ¹⁰).

Natiewagen uit de Antwerpse haven volbeladen met vluchtelingen in de Wouwsestraat thv Militair hospitaal

van Bayen, in ballingschap, 7.

De grote instroom vanuit Antwerpen

Veel Antwerpenaren zagen de treinverbinding Antwerpen-Essen-Roosendaal als de meest geschikte manier om uit hun land te ontsnappen. Het is niet moeilijk om voor te stellen, dat de treinen als gevolg hiervan binnen mum van tijd helemaal volgeboekt waren. De reis over de weg naar Bergen op Zoom was een voor de hand liggend alternatief. De verbinding over land tussen de twee steden was goed; zo was er een stoomtramverbinding van Bergen op Zoom over Zandvliet naar Antwerpen. Veel Belgen gingen te voet, per rijtuig of met deze tram in de richting van Bergen op Zoom. Op 8 oktober had zich een aaneengesloten colonne van voertuigen van Antwerpen tot Putte gevormd ¹¹⁾

De afstand Antwerpen-Bergen op Zoom werd door de meeste Belgische vluchtelingen die over de weg reisden in één à twee dagen afgelegd; als ze geluk hadden vonden ze een slaapplek in Putte, in Ossendrecht, Huijbergen, Hoogerheide of ergens anders langs de route.

Het behoeft geen uitleg dat ook de voorzieningen en de gastvrijheid van de grensdorpen tot het uiterste op de proef werd gesteld. De meeste vluchtelingen moesten buiten slapen en waren in veel gevallen aangewezen op het voedsel dat ze hadden kunnen meenemen.

De Bergse bevolking toonde grote belangstelling voor de mensenstroom; uit tijdsdocumenten blijkt dat de aanblik van de massa enorme indruk maakte. Bij de invalswegen van de stad en langs de

¹¹ Van den Heuvel-Strasser, Vluchtelingenzorg of vreemdelingenbeleid, 190.

tramlijn vervoegden zich grote aantallen toeschouwers, vol ontzag voor de enormiteit van de vluchtelingenstroom en vol medelijden met de berooide Belgen.

Ooggetuigen geven vaak een opsomming van de diversiteit van de vervoermiddelen en de zware bepakking van de Belgen, die hadden geprobeerd zoveel mogelijk van hun bezittingen mee te nemen. De Belgische vluchtelingen kwamen met alles wat rijden kon de stad binnen; met paard en wagen, handwagens, hondenwagens, kruiwagens of fietsen, alles zwaar beladen met wat ze hadden kunnen redden. Een veelgebruikt vervoermiddel was ook de zogenaamde 'natiewagen': een diepe, meestal door twee paarden getrokken kar, die in het Antwerpse havenbedrijf gebruikt werd voor de overslag van goederen ¹²). Degenen die niet over voertuigen beschikten droegen hun bezittingen op hun rug. Ook dreven Belgische boeren paarden, koeien en andere dieren voort: het vee vormde hun belangrijkste bezit. Veel Nederlanders waren geschokt door het feit dat ook bejaarden en gezinnen met kleine kinderen te voet de moeilijke tocht hadden moeten ondernemen. Sommige Bergenaren gingen de Belgen tegemoet en verstrekten voedsel en verfrissingen. Anderen pendelden langs de route heen en weer met hun eigen vervoermiddelen om de meest noodlijdenden op te pikken, maar ook hun inspanningen bleken een druppel op een gloeiende plaat.

Door de grote hoeveelheid vluchtelingen ontstonden al op woensdag 7 oktober grote opstoppen. Rijen wagens en rijtuigen die de stad

¹² Gemeentearchief Bergen op Zoom, Aanwinstenverzameling inv.nr. 113, kaart nr.3.

binnen wilden versperden iedereen de weg ¹³). Vanaf deze dag tot half oktober wordt er voortdurend melding gemaakt van het feit dat de stad vol stond met voertuigen, die geen kant meer op konden. De chaos was begonnen.

De eerste prioriteit van de gemeentelijke overheid was de zorg voor voldoende voeding en onderdak. Problemen daarbij waren: de enorme omvang van de toestroom, de onvoldoende middelen (te weinig voedsel, kleding en opvangruimte) en het tekort aan personeel. Daarbij kwam, dat de militaire bevelhebbers de Belgen zo snel mogelijk uit de grenszone wilden wegvoeren. Hun standpunt legde extra druk op alle betrokkenen, zeker ook omdat er voor deze actie weer onvoldoende vervoermiddelen beschikbaar waren. Bergen op Zoom werd duidelijk overvallen door de situatie: op 7 en 8 oktober was er sprake van pure wanorde in de stad. Op dit tijdstip kwamen de vluchtelingen dag en nacht de gemeente binnen en de hulpverlenende instanties konden alleen maar proberen de mensenstroom in banen te leiden ¹⁴). De middelen van de stad bleken al na twee dagen uitgeput, terwijl de vluchtelingen bleven komen.

In de dagbladen en andere verslagen uit deze periode wordt, niet zonder trots, veelvuldig melding gemaakt van de overweldigende gastvrijheid van de Bergse burgerbevolking. Herhaaldelijk wordt in de bronnen gesproken over het feit dat er geen huishouden was dat niet enkele Belgische vluchtelingen opnam. Maar hoeveel Bergenaren hun huis ook openstelden voor de Belgen, het bleek onvoldoende. Daarom werden kerken, schoolgebouwen en fabrieken in gebruik genomen,

¹³ Gemeentearchief Bergen op Zoom, Aanwinstenverzameling inv.nr. 113, kaart nr.1.

¹⁴ Van Buyten, *In ballingschap*, 14.

maar al snel waren ook deze volledig bezet. De parken, straten en pleinen van de stad raakten allemaal bevolkt. In de bossen in de omgeving (zoals de bossen van Cuypers in het zuiden en die van de Wouwse Plantage in het Oosten) en langs de wegen die naar de stad voerden bivakkeerden mensen in een vaak deplorabele toestand ¹⁵). De burgerwacht en de artilleristen te paard handhaafden de orde in de stad en verspreidden stro onder die vluchtelingen, die noodgedwongen op straat moesten overnachten. (Deze burgerwacht was op 12 augustus 1914 op initiatief van enkele notabelen samengesteld om de orde in de stad te verzekeren, toen een deel van de politiemacht door de mobilisatie was weggeroepen.) Ook wagens van het plaatselijke Rode Kruis reden de Belgen tegemoet om bijstand te verlenen.

Op vrijdag 9 oktober werd de voedselsituatie al kritiek. Op sommige plaatsen werd voedsel tegen woekerprijzen aan de vluchtelingen verkocht. De burgemeester van Bergen op Zoom zond op deze dag een telegram aan zowel de regering als het militair gezag, waarin hij met aandrang om voedselrantsoenen verzocht.

Daarnaast probeerde hij te bewerkstelligen dat de vluchtelingenstroom naar Zeeland werd afgebogen. Dat verzoek werd niet gehonoreerd, omdat ook deze grensprovincie zoveel mogelijk vrijgehouden moest worden van vluchtelingen. Bovendien had daar eveneens een enorme toevloed van Belgen plaatsgevonden en er kwamen er nog steeds velen bij.

In deze verwarde dagen liepen de schattingen omtrent de vluchtelingenaantallen in de gemeente Bergen op Zoom sterk uiteen.

¹⁵ Van Ham, Bergen op Zoom en de vlucht der Belgen, 22.

Waarschijnlijk waren er rond 9 oktober tussen de 60.000 en de 70.000 vluchtelingen in de stad alleen. Voor de stad en omgeving moet dit cijfer gesteld worden op 250.000 à 300.000. Deze getallen zijn gebaseerd op schattingen van gemeenteambtenaren en leden van het lokale steuncomité. Meer dan schattingen worden er niet gegeven; harde cijfers over de vluchtingenaantallen konden pas vanaf midden november 1914 worden verschaft ¹⁶). De Belgen vormden eenvoudig een te grote en te mobiele groep om hun exacte cijfer te achterhalen. Het grootste gedeelte van deze groep vluchtelingen was op doortocht en zou al snel afgevoerd worden.

Het feit dat Bergen op Zoom in deze oktoberdagen voornamelijk een doorvoerhaven voor de vluchtelingen was, betekende dat de vluchtelingen weldra zouden doorstromen naar meer noordelijk gelegen plaatsen, maar we mogen niet vergeten dat in enkele dagen het bevolkingsaantal van Bergen op Zoom bijna was vervijfvoudigd.

¹⁶ Van Buyten, *In ballingschap*, 23.

Aankomst van vluchtelingen in de Bredasestraat thv St Josephkerk

Vluchtelingen op het plantsoen aan de St Josephstraat hoek Huybergestraat

De Bergse hulpverlening raakt overbelast

Achtereenvolgens hadden zowel de particulieren als de aanwezige burgerlijke organisaties de vluchtelingenhelp uit handen moeten geven; het voedsel was opgeraakt en het bleek onmogelijk om alle vluchtelingen te huisvesten. De militaire instanties, die belast waren met de grensbewaking - het was nog steeds mogelijk dat de Duitsers, al dan niet per ongeluk, het Nederlandse grondgebied zouden betreden - moesten toen ook de ordehandhaving en een deel van de hulpverlening in Bergen op Zoom gaan overnemen. Zij waren namelijk de enigen die de beschikking hadden over een enigszins adequaat organisatorisch netwerk. Hun *étappe*-dienst, die eigenlijk belast was met de zorg voor voedsel en onderdak ten behoeve van de in het zuiden gelegerde soldaten, werd nu ten bate van de vluchtelingen ingezet. Daarnaast werd militair-geneeskundig personeel ingezet, dat zoveel mogelijk behulpzaam was bij de medische verzorging en vaccinatie van de vluchtelingen. De opeengepakte mensenmassa betekende immers een gevaar voor de volksgezondheid, niet in de laatste plaats voor de in het zuiden gelegerde troepen, die in staat van paraatheid moesten blijven.

Wat in ieder geval als een paal boven water staat, is het feit dat de opvang van vluchtelingen in Bergen op Zoom zonder de hulp van de militairen niet op een acceptabel niveau had kunnen functioneren. De aanwezige mogelijkheden voor inkwartiering bij de burgers van Bergen op Zoom bleken al snel uitgeput. Van 7 tot 9 oktober stelden daarom verschillende instanties hun gebouwen - geheel belangeloos - beschikbaar voor de vluchtelingen. In de drie Rooms-Katholieke

kerken, in de protestantse Gertrudiskerk, in de meeste scholen en in verschillende andere panden werd opvangruimte vrijgemaakt. Zelfs aan boord van schepen in de haven kregen groepen vluchtelingen een plaats om te overnachten.

Een overzicht van de belangrijkste locaties in Bergen op Zoom waar van 7 tot circa 18 oktober 1914 Belgische vluchtelingen werden ondergebracht kan niet compleet worden weergegeven, omdat niet alle gegevens te achterhalen zijn. Desondanks geeft het een beeld van de situatie op dat moment en de schaal van de Bergse betrokkenheid.

Twee wagens als onderdak voor een grote groep familieleden
aan de hoek Antwerpsestraat - Zuid-Westsingel

Ruimte voor huisvesting

Gemiddeld aantal aanwezige vluchtelingen

Kerken

De RK kerken	(gezamenlijk)	3200
H. Martelaren Van Gorkum	Bolwerk Noord	"
St. Josephkerk	Bredasestraat	"
Oude St. Josephkerk ('Smitskerk')	St. Josefstraat	"
H. Maagd Maria	Grote Markt	"
De Protestantse kerk		
St. Gertrudiskerk	Grote Markt	1400

Scholen

Rijks-HBS	Bolwerk Noord	530
Teken- En Burgeravondschool	Lievrouwestraat	*
Muziekschool	Grote Markt	*
Openbare Basisscholen		*
Ambachtsschool	Burg. Stulemeyerlaan	*
School met den Bijbel	Bolwerk Zuid	*
St. Gerardus Majella-School	Oude Huybergsebaan	*
St. Antoniusgesticht (Klooster/School)	Burg. v. Hasseltstraat	2000- 2500
Juvenaat, Paters van het H. Hart	Antwerpsestraatweg	3000

Militaire kazernes

Markiezenhof	Steenbergsestraat	*
Oranje-Nassau	Korenmarkt	*
Wilhelminakazerne	Kazerneplein	*

Diversen

Feestgebouw 'Thalia'	De Parade	*
vml. Suikerfabriek 'De Twaalf Apostelen'	Bredasestraat	2500
Krankzinnigengesticht 'Vrederust'	Hoofdlaan (Halsteren)	400**
St. Josephs-Gezellenvereniging	Burg. v. Hasseltstraat	*
Jongenspatronaat St. Aloysius	Rijkebuurtstraat	*

* aantal onbekend

** het betreft hier Belgische psychiatrische patiënten

Bronnen:

W. van Ham, Bergen op Zoom en de vlucht der Belgen (1914-1919)
(Bergen op Zoom 1974) 7.

J. van Buyten, In ballingschap, of een kijkje in het vluchtelingenkamp in
Nederland (Bergen op Zoom z.j.).

Gemeentearchief Bergen op Zoom, Aanwinstenverzameling inv.nr. VI. 113.
kaart nr. 9 & 10.

Op 9 oktober bleek ook het potentieel aan beschikbaar gestelde openbare gebouwen niet groot genoeg om iedereen te huisvesten. Improvisatie was opnieuw noodzakelijk: toen in de nacht van vrijdag op zaterdag nog steeds velen in het gras en op de trottoirs sliepen, moesten de hoveniers op bevel van de burgemeester hun schuren beschikbaar stellen. Een gedeelte van de Belgen werd daar in het holst van de nacht door de burgerwacht naartoe gebracht.

De gehele stad was vergeven van vluchtelingen die probeerden informatie over familieleden in te winnen, voedsel of onderdak te verkrijgen, of gewoonweg door de straten dwaalden. Dit gaf de stad een heel nieuw aanzicht. Zo werden bijvoorbeeld in de openbare tuinen en op onbebouwde stukken grond, waar de vluchtelingen bivakkeerden, vele vuurtjes gestookt. Nadat het sprokkelhout was opgeraakt leidde dit uiteindelijk tot het weghakken van kreupelhout; vervolgens verdwenen er hele bomen ¹⁷). Een ooggetuige meldt verder, dat men in de straten rond de Grote Markt van officiële zijde tot éénrichtingsverkeer werd gedwongen, ook geen alledaags verschijnsel voor een middelgrote stad uit die tijd.

Een ander nieuw verschijnsel was de graffiti in het stadscentrum: op muren, schuttingen en urinoirs, overal waar maar plaats was, werden met krijt adressen geschreven om contact te krijgen met vermiste familieleden of vrienden. Daarbij verschenen er vanaf zaterdag 10 oktober in de Bergse kranten in toenemende mate annonces van Belgen. die hun familie wilden laten weten waar ze gehuisvest waren. Van één enkele advertentie zouden deze stukjes rond het eind van oktober in het Bergse dagblad 'De Zoom' meer dan een hele pagina in

¹⁷ Gemeentearchief Bergen op Zoom, Aanwinstenverzameling inv, nr. 113, kaart nr. 14.

beslag gaan nemen. In november zou hun aantal weer afnemen, tot ze, aan het eind van deze maand, geheel uit de dagbladen verdwenen waren.

Ondertussen stond de stad in het weekend van 10 en 11 oktober vol met wagens, die voor- noch achteruit konden: de verwarring bleef toenemen ¹⁸⁾ Op de tiende begon de militaire overheid Belgen af te voeren, richting Oudenbosch, Oud Gastel en verder, in een poging om de grensstreek zoveel mogelijk vrij van vluchtelingen te maken en om de druk op Bergen op Zoom wat weg te nemen. Daarbij kwam, dat er op dat moment zo'n 550 Belgische soldaten in de stad waren, terwijl er die avond nog circa 600 verwacht werden (zij zouden elders in het land geïnterneerd worden) ¹⁹⁾. Het nieuws dat Antwerpen in Duitse handen was gevallen bereikte diezelfde dag Bergen op Zoom. De branden die er woedden waren over de grens zichtbaar; het is onnodig om te zeggen, dat de gemoederen hoog opliepen.

Het was ondertussen duidelijk geworden, dat de situatie van de huisvesting niet langer acceptabel was en er binnen korte termijn geen verbetering te verwachten viel. Daarom werd er op 10 oktober besloten, dat de vluchtelingen die niet konden worden afgevoerd zoveel mogelijk zouden worden geconcentreerd op twee terreinen ten zuiden van de stad, aan de Antwerpsestraat. Beide stukken grond - grasland omzoomd door bomenrijen, niet ver van het station van de Staatsspoorwegen - werden op dat moment geschikt bevonden om als provisorisch vluchtoord te dienen voor de opvang van grote hoeveelheden mensen. Deze velden zouden echter eerst voor opvang

¹⁸⁾ Gemeentearchief Bergen op Zoom, Aanwinstenverzameling inv, nr. 113, kaart nr. 6.

¹⁹⁾ De Zoom. Dagblad van het zuiden, 41 d.d. 10-10-1914.

gereed gemaakt moeten worden, en konden pas vanaf 17 oktober in gebruik genomen worden.

Inmiddels was de voedselsituatie zo nijpend, dat op 9 en 10 oktober alleen brood aan de vluchtelingen verstrekt kon worden; pas op zondag 11 oktober, nadat er per schip (vanuit Rotterdam) en per trein voedsel was binnengekomen, kon er wat gevarieerder eten worden verstrekt. Vanaf dit weekend werd er warm eten klaargemaakt in enkele spijskokerijen, die door de militairen op verschillende plaatsen in de stad werden opgesteld: op de Grote Markt, bij enkele van de schoolgebouwen en op de beide exercitieterreinen. Deze veldfornuizen waren afkomstig van het leger en werden bemand door de militairen zelf en door de dames van het plaatselijke Rode Kruis. Op 11 oktober werd besloten, dat de toegang tot de stad om 19.00 uur zou worden afgesloten voor nieuwe vluchtelingen. Alleen mensen met een speciale pas werden nog in de stad toegelaten ²⁰). Laatkomers werden doorgestuurd naar Roosendaal en Wouw.

Burgemeester Hulshof had de overheid vanaf 7 oktober een aantal malen dringend verzocht om transportmiddelen vrij te geven voor de afvoer van vluchtelingen per spoor. Op 11 oktober werden omstreeks 20.000 personen kosteloos met 10 treinen afgevoerd naar het noorden; dit was het eerste transport ²¹).

Het aantal nog in stad en omstreken aanwezige Belgen werd geschat op 250.000 ²²). Men wist toen nog niet, dat op dit moment het hoogtepunt van de stroom al bereikt was. Deze wetenschap zou de hulpverlenende instanties heel wat kopzorg bespaard hebben.

²⁰ Gemeentearchief Bergen op Zoom, Aanwinstenverzameling inv.nr. 113, kaart nr.1.

²¹ J. van Buyten, *In ballingschap*, 24.

²² W. van Ham, Bergen op Zoom en de vlucht der Belgen, 23.

Ondertussen bleek de registratie van de vluchtelingen een lastige zaak. Natuurlijk moesten de Belgen aangifte van identiteit doen, maar door verschillende oorzaken kwam hier weinig van terecht. Ten eerste waren er gewoonweg té veel vluchtelingen om registratie doenlijk te maken. Daarnaast hadden de meeste Belgen op dat moment wel andere dingen aan hun hoofd. En tenslotte namen velen de moeite niet, omdat ze niet wisten hoelang ze zouden blijven. De gemeente zelf droeg bij aan de rommelige administratie: een voorlopig registratiesysteem werd, net toen het begon te lopen, na enkele dagen weer vervangen ²³).

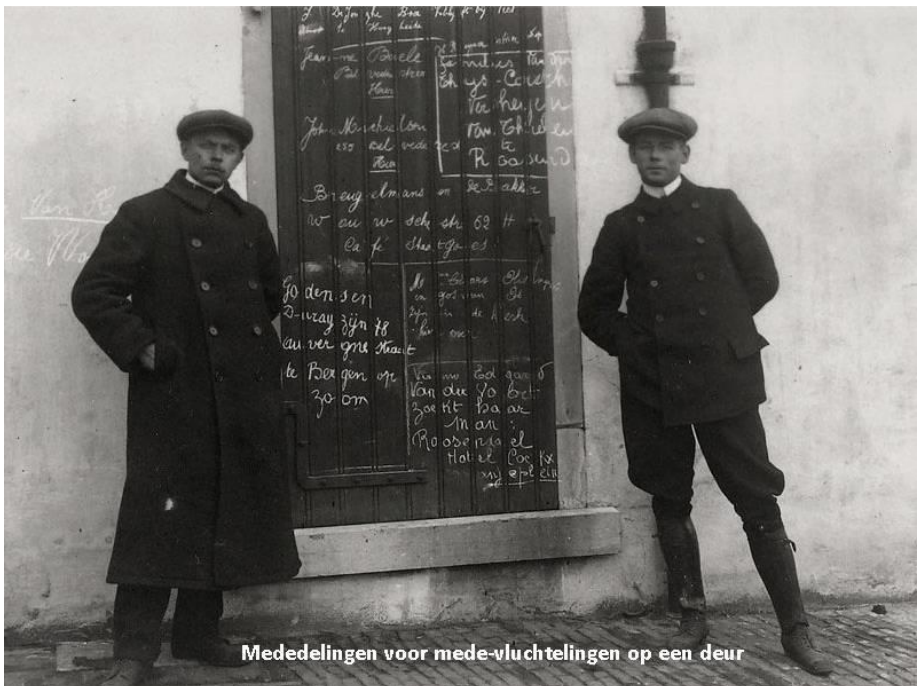
De Belgen konden aangifte doen op verschillende punten, onder andere op het politiebureau in de St. Annastraat (waar vanaf 12 oktober ook een bureau van inlichtingen voor vluchtelingen was ingericht), op het stadhuis (waar de Bergse Centrale Commissie voor vluchtelingen zitting hield) en bij het 'Informatiebureau' in de Lievevrouwestraat, dat op 15 oktober geopend werd ²⁴)

Alsof de situatie nog niet ingewikkeld genoeg was, begonnen de weergoden een duit in het zakje te doen. Op 14 oktober sloeg het weer om en begon het te regenen. Hierdoor werden de Belgen die in de bossen van het landgoed Mattemburgh (enkele kilometers ten zuiden van de stad) en in andere openluchtkampementen huisden verdreven en nam de druk op de faciliteiten van de Bergenaren toe. De straten zagen nog steeds zwart van de mensen. De aandrang van hogerhand op de vluchtelingen om terug te gaan werd echter sterker en het aantal naar hun land terugkerende Belgen begon toe te nemen. Overleg van de Nederlandse regering met het Duitse opperbestuur had

²³ J. Van Buyten, *In ballingschap*, 39.

²⁴ De Avondster. Dagblad voor Nederland, 19, d.d. 16-10-1914.

geresulteerd in de garantie dat men in alle veiligheid naar België kon terugkeren. Desondanks was er nog veel wantrouwen onder de vluchtelingen en de terugkeer kwam slechts langzaam op gang. Hun aantal stad en omstreken) werd nog op 80.000 geschat. Na een week van topdrukte begonnen de Belgen zich dus alweer te verspreiden; dat het in de stad nog afgeladen vol was, behoeft geen uitleg.

zo'n 700 aanwezig blijven ²⁵). De grote opvanglocaties (de kerken, scholen en fabrieken) werden gemiddeld 10 tot 14 dagen gebruikt. De verhuizing van de vluchtelingen naar de vluchtoorden, hun aarzelende terugkeer naar hun vaderland en de doorvoer naar andere gemeenten gaven de Bergse autoriteiten de gelegenheid om op adem te komen. Meteen begon men met het reinigen en op orde brengen van de straten van de stad. De hulpverlening bleef echter draaien; nieuwe vluchtelingen werden opgevangen en ondergebracht, de zieken werden verpleegd en de spijskokerijen werkten ondertussen nog op volle toeren.

Ook de medische verzorging had in deze dagen, zoals veel andere aspecten van de hulpverlening, noodgedwongen een provisorisch karakter. Op dit terrein was er eveneens een gebrek aan ruimte en middelen. Het reguliere Algemeen Burger Gasthuis was hij lange na

Op de Grote Markt zijn veldfurnuizen van het leger geplaatst

²⁵ J. Van Buyten, *In ballingschap*, 64.

niet groot genoeg om alle zieken en gekwetsten op te nemen ²⁶).

Daarom werd er in de St. Aloysiusschool een noodhospitaal opgezet: zeven ziekenzalen werden daar ingericht, bemand door Belgische artsen. Verder werd er in de Ambachtsschool ruimte vrijgemaakt voor zieke vluchtelingen (hiervoor moest men eerst 400 gezonde Belgen wegsturen). In het Coehoornpark kwam er een derde noodhospitaal, dat voornamelijk voor bejaarden bestemd was, en tenslotte werd er ook een militair noodhospitaal ingericht.

Hulp werd onder andere verleend door militaire doktoren, Nederlandse artsen, hun Belgische collega's onder de vluchtelingen en door medewerkers van het Rode Kruis. De omstandigheden waaronder de medici en verpleegkundigen moesten werken waren ondanks de grote individuele inzet verre van ideaal.

²⁶ W. van Ham, Bergen op Zoom en de vlucht der Belgen, 22.

Vanaf woensdag 21 oktober begon de terugkeer naar België vorm aan te nemen:

2.000 vluchtelingen verlieten Bergen op Zoom en de dag erop gingen nog eens 1.500 Belgen terug. Op 22 oktober 1914 werd het aantal in de stad aanwezige vluchtelingen op 35.000 à 40.000 geschat.

Bij de grens was er rond 24 oktober weer aansluiting van de Nederlandse op de Belgische tram naar Antwerpen. Op de achtentwintigste was het aantal Belgen afgenomen tot 20.000 à 25.000.

Eind oktober werd duidelijk dat veel vluchtelingen weer uit hun oorspronkelijke woonplaats terugkwamen, beladen met spullen en blijkbaar vastbesloten om hun verblijf in Nederland te verlengen. Omdat de instroom van deze en 'nieuwe' vluchtelingen ongeveer even groot was als het aantal vertrekkende Belgen bleef het aantal vreemdelingen in Bergen op Zoom tot eind november gelijk: circa 25.000 personen ²⁷). Hiervan zouden er zich respectievelijk 14.000 in de stad en 11.000 in de kampen bevinden. Ondertussen bleven de extra treinen naar de meer noordelijk gelegen Nederlandse plaatsen rijden.

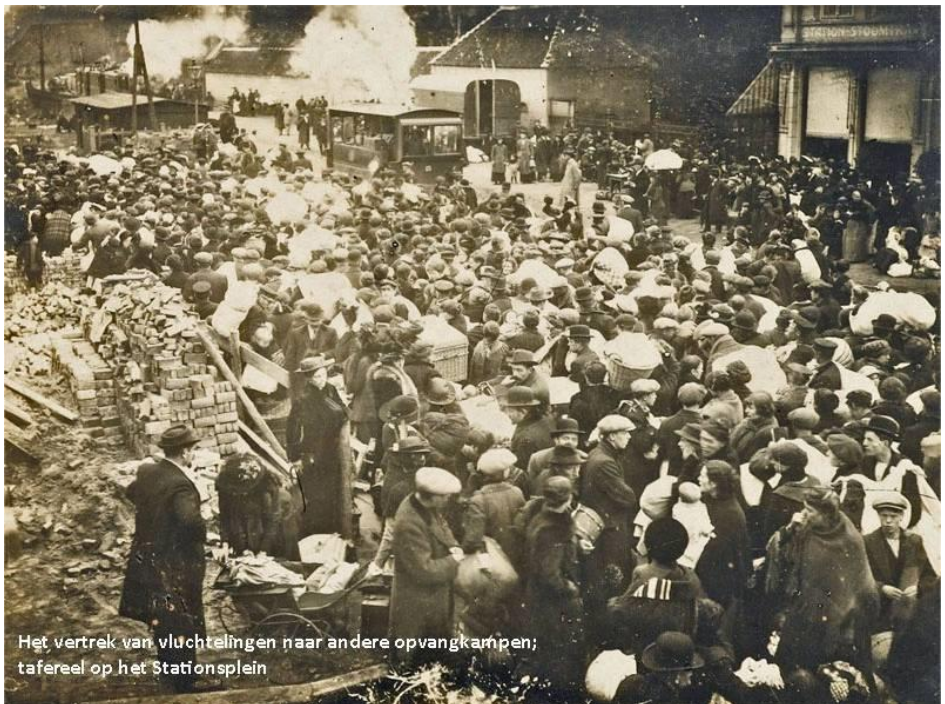
De kampen van Bergen functioneerden - tegen de verwachtingen in - naar omstandigheden goed. Hoewel er nog veel Belgen bij burgers waren ingekwartierd, verschoof het accent van de hulpverlening na de ingebruikname van 'Kijk in de Pot' en 'Plein 13' naar de vluchtoorden.

Na 28 oktober verdwenen alle publieke spijskokerijen die in de stad waren opgesteld; alleen die in de vluchtoorden werden gehandhaafd. Dit was duidelijk een poging van de burgemeester en wethouders om

²⁷ J.van Buyten, *In ballingschap*, 26.

de hulpverlening rond de vluchtoorden te centraliseren. Ook werd besloten, dat aan de verspreid wonende vluchtelingen in de stad geen gratis levensmiddelen meer zouden worden verstrekt. Alleen onvermogenen ontvingen nog voedsel op Rijkskosten. De maatregel werkte: meer mensen namen hun intrek in de kampen. Op 27 oktober werd begonnen met de reiniging van de openbare gebouwen, die nu bijna allemaal ontruimd waren. In de week van 5 november 1914 werden alle noodhospitalen gesloten; de scholen zouden op 9 november weer beginnen.

Na ongeveer een maand van hectische gebeurtenissen begon de situatie in de stad zich dus te normaliseren. De hulpverlening was in eerste instantie uitgegaan van de particulieren, die zich in comité's verenigden, maar zonder de steun van het militaire apparaat zou het

resultaat van hun inspanningen volslagen ontoereikend geveest zijn. Door de ingebruikname van de twee kampen kon de hulpverlening gecentraliseerd worden en werd de stad zelf wat ontlast. Er bleef nog een groot aantal vreemdelingen in de stad; veel Bergenaren hadden ze zelfs nog in huis, maar in ieder geval was de grootste druk van de ketel. Men kon zich in de stad zelf weer wat vrijer bewegen, openbare gebouwen en voorzieningen werden weer toegankelijk en het zag er naar uit dat het ergste achter de rug was.

In feite was de noodtoestand in Bergen op Zoom samengeperst in een periode van ruwweg drie weken, van 7 tot 28 oktober. De gemeente was door enormiteit van het gebeuren onder de voet gelopen, maar met veel improvisatie en steun van de overheid en de militaire instanties had men in ieder geval een eerste opvang kunnen bieden. De onbaatzuchtigheid en de inzet van de inwoners van Bergen op Zoom is - dat mag gezegd worden - zeer groot geweest. De betrokkenheid bij het Belgische leed heeft zeer velen aangezet tot het verlenen van ondersteuning, in vele verschillende vormen. De mensen in de burgerwacht, van het Rode Kruis, de politiebeambten, het medisch personeel, de militairen en de afzonderlijke burgers; ze hebben danig van zich doen spreken.

Dat de hulpverlening verre van optimaal was werd toen al gesignaleerd, evenals sommige schrijnende tekortkomingen, maar naar omstandigheden hadden de Belgen het veel slechter kunnen treffen.

De vluchtoorden

Tentenkamp Kijk in de Pot

Tentenkamp Plein 13

Barakkenkamp Plein 13

Tentenkamp Kijk in de Pot
De hoge wallen zijn de voormalige lunetten Camus en Rasant

De Vluchtoorden

1

De vluchtoorden van Bergen op Zoom

Na alle perikelen omtrent de opvang in de stad is het nu tijd om de oprichting en ingebruikname van de twee kampen onder de loep te nemen. Half oktober 1914 werd er, zoals gezegd, begonnen met het onderbrengen van de burgervluchtelingen in de vluchtoorden van Bergen op Zoom. De mogelijkheden voor opvang van vluchtelingen in de stad zelf waren gewoonweg uitgeput; er was voor de autoriteiten geen betere optie. Bovendien wilden burgemeester en wethouders de regeringsrichtlijnen aanhouden, en dit hield in dat de vluchtelingen zoveel mogelijk geconcentreerd werden. Dit had vanzelfsprekend grote voordelen, althans voor het gemeentebestuur en de hulpverlenende instanties van Bergen op Zoom. De verzorging van de vluchtelingen kon op deze manier gecentraliseerd worden, er kon beter worden toegezien op ongewenste elementen onder de Belgen en de binnenstad zou ontlast worden van de enorme mensenmassa's. Of de vluchtelingen er zelf bij gebaat waren om ondergebracht te worden in een - in aanvang provisorisch - 'Belgisch dorp', bleef voor veel Belgen én Bergenaren een vraagteken.

Het plaatsingsbeleid met betrekking tot de Nederlandse vluchtoorden ging voornamelijk uit van de stelregel, dat vooral minvermogenden en ongewenste elementen in aanmerking kwamen voor plaatsing, terwijl de 'gegoeden' onder de vluchtelingen niet noodzakelijk hoefden worden overgebracht. In de periode 17 tot 28 oktober 1914 maakte echter het nijpende tekort aan woonruimte een dergelijke selectie in Bergen op Zoom nog onwerkbaar. Er was geen ruimte om groepen te schiften naar rang en stand. Dat was in feite ook niet nodig omdat 'Kijk

in de Pot' en 'Plein 13' in eerste instantie tijdelijke kampementen waren.

Vanaf 28 oktober werd duidelijk dat het gemeentebestuur de richtlijnen aanhield van de regering. Op die datum stopte de verstrekking van gratis levensmiddelen buiten de kampen. Vluchtelingen die niet in hun eigen onderhoud konden voorzien werden daarom gedwongen om te verhuizen. Toen deze selectie begon in Bergen op Zoom, was ook daar de weerstand van de Belgen groot.

Vanuit de Bergse burgerij kwamen vele protesten tegen deze maatregel. De gegoede burgerij vond het schandalig dat hun Belgische geestverwanten in een kampement werden ondergebracht, nota bene met arbeiders en mensen van lager allooi. De protesten waren echter tevergeefs: het gedwongen vertrek van de Belgische vluchtelingen naar grootschalige opvangcentra vond toch plaats. Het regeringsstandpunt, dat zei dat er geen pressie mocht worden uitgeoefend bleef weliswaar overeind, maar de praktijk was anders. Een aantal burgemeesters van andere gemeenten staakte meteen de uitkeringen buiten het vluchtoord. De regeringsmaatregel zou zelfs leiden tot heftige meningsverschillen tussen de burgemeesters en de plaatselijke hulpcomités. Minister P.W.A. Cort van der Linden van Binnenlandse Zaken, tevens voorzitter van de ministerraad, vertrouwde er echter op, dat de weerstand tegen zijn beleid zou verminderen, wanneer iedere vluchteling het type huisvesting zou krijgen dat bij zijn sociale achtergrond paste ²⁸).

²⁸ Bossenbroek en Kruishoop, *Vluchten voor de Groote Oorlog*, 35.

Dit motief van klasse-indeling komt in bijna alle documenten uit de periode terug. In de huidige tijd, na decennia van democratisering, zou deze houding een storm van protest oproepen. In 1914 werd er zonder meer mee ingestemd, of sterker nog:

het niet naleven van deze conventie zou waarschijnlijk een schandaal veroorzaakt hebben. Het klassenbesef was groot, en de solidariteit van de klassen onderling oversteeg in veel gevallen het nationale saamhorigheidsgevoel.

Het onderverdelen van groepen vluchtelingen in klassen, wat gebeurde naar ontwikkeling en oorspronkelijke financiële status, was in de dagen van oktober nog ondoenlijk, maar op 15 november berichtten de kranten dat met de schifting van de vluchtelingen een aanvang was gemaakt.

De overheid bemoeide zich amper met de vermogende Belgen

(waarvan aangenomen werd dat ze financieel of moreel weinig problemen zouden veroorzaken), maar deelde de armlastige Belgen in drie categorieën in:

- ten eerste *de gevaarlijke of ongewenste elementen*; mensen met een crimineel verleden, zwervers en lieden met een losse moraal, die men als een gevaar voor de openbare orde zag, maar ook vluchtelingen die door opruiend gedrag een bedreiging voor de Nederlandse neutraliteit waren.
- Dan *de minder gewensten*: dit waren voornamelijk de armere Belgen, maar volgens sommigen ook de laag opgeleide arbeiders, waarvan over het algemeen weinig goeds verwacht werd. Men nam aan, dat zij zonder bezigheden zeker een probleem zouden gaan vormen.
- En tenslotte *de fatsoenlijke behoeftigen*: hieronder werden degenen verstaan die in België zonder meer in hun eigen levensonderhoud hadden kunnen voorzien, de nijvere en hoger ontwikkelde Belgen.

Ondanks deze bovenstaande driedeling was er feitelijk sprake van een indeling in twee groepen, namelijk de arme, niet-fatsoenlijke en de welgestelde, fatsoenlijke vluchtelingen. In de spontane hulpverlening van de eerste weken was het klasse-onderscheid aan de orde gekomen en het aanvankelijk gastvrije beleid van de Nederlandse regering vertoonde steeds meer kenmerken van een 'dwangbeleid' ²⁹).

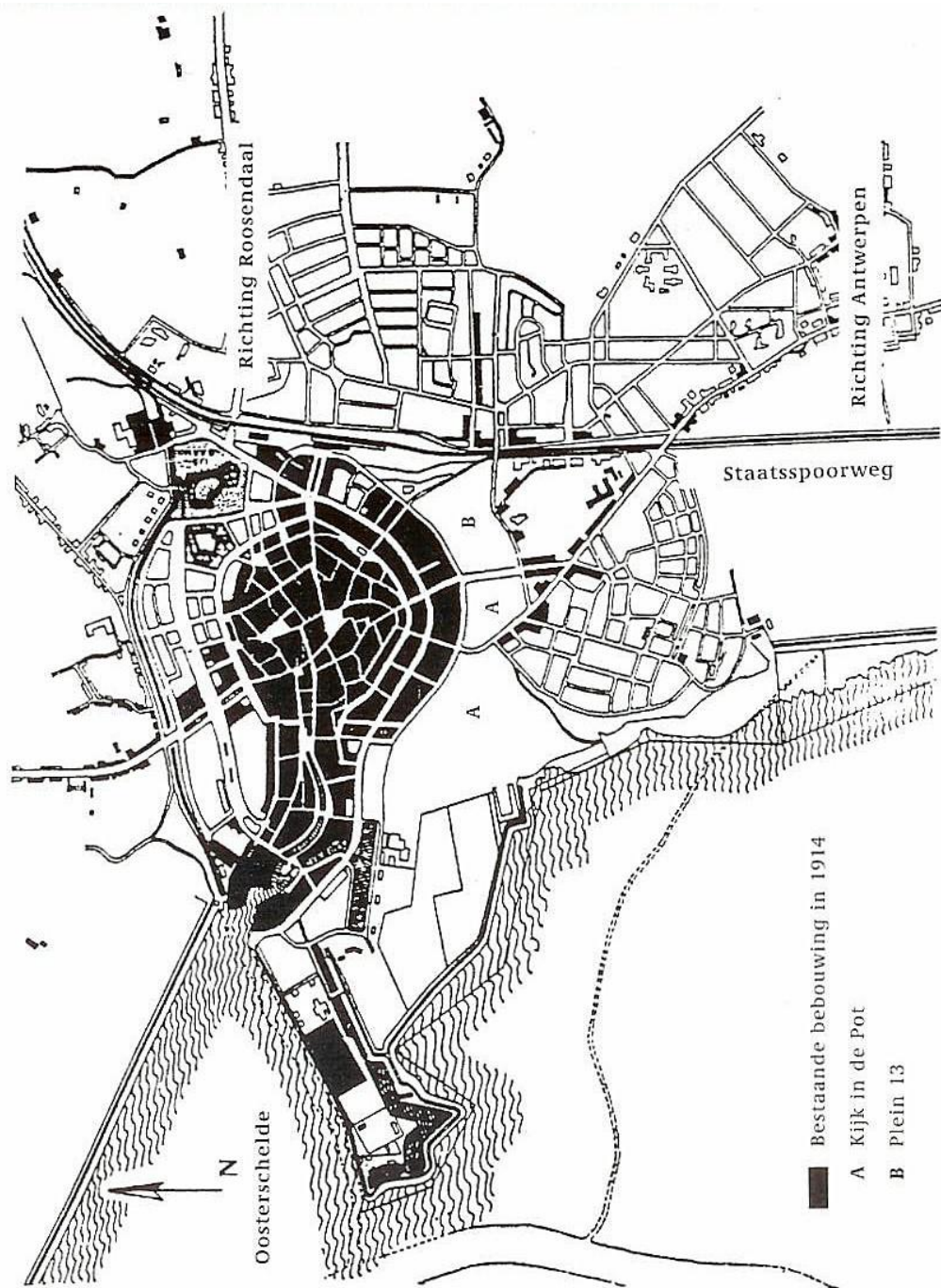
²⁹ De gelijkstelling van "lastige elementen" en "meest behoeftigen" blijkt al uit een schrijven van commissaris van de koningin Van Voorst tot Voorst aan de burgemeesters van Noord-Brabant d.d. 1-10-1914. Daarin raadt hij de burgemeesters aan om alleen deze twee groepen naar Oldebroek en Veenhuizen te sturen. Overigens verzoekt hij tegelijkertijd voor de andere Belgen om een "milde toepassing van de Vreemdelingenwet". Streekarchief Nassau-Brabant, Zevenbergen, Administratief archief van de gemeente Putte

De overheid kwam in aanvaring met de Nederlandse burgers op de momenten dat ook fatsoenlijke vluchtelingen gedwongen werden om in een vluchtoord te gaan wonen. Dit laatste kon het gevolg zijn van het feit dat de middelen van de Belgen in de loop van de tijd uitgeput raakten, maar ook doordat de regering gewoonweg het centralisatiebeleid wilde toepassen en de Belgen daarom beval naar één van de vluchtoorden te verhuizen. Ook in Bergen op Zoom zouden hierover - vooral in de gemeenteraadsvergaderingen - nog de nodige woorden vallen.

Hoe het ook zij, het gemeentebestuur had besloten dat twee velden buiten de stad in gebruik zouden worden genomen als vluchtoord. Deze terreinen droegen de namen 'Kijk in de Pot' en 'Plein 13', en waren van oorsprong een onderdeel van de stadsvesting. Tot 1882 - het jaar waarin de sloop van de Bergse vestingwerken werd voltooid - lagen aan de stadsrand verdedigingswerken die uitkeken op bovengenoemde terreinen. (zie de terreinen A en B op de kaart) Deze waren daarom van bebouwing vrijgehouden. Na de ontmanteling van de vestingwerken vervulde 'Kijk in de Pot' de functie van exercitieterrein voor het garnizoen. Ook 'Plein 13', dat zijn naam kreeg van de bij de overweg naar de Balsebaan gelegen seinpost nummer 13 van de Staatsspoorwegen, was een militair terrein ³⁰).

1811-1937 inv.nr. 916, Stukken betreffende verleende onderstand aan vluchtelingen 1914-1919, 1938, brief d.d. 1-10-1914.

³⁰ Dit terrein stond ook wel bekend onder de naam 'De Klassie' of beter 'De Glacis', wat refereert aan de functie tijdens de vestingtijd. De Glacisstraat herinnert hier ook nog aan.

Vooruitlopend moet ik zeggen, dat het vluchtoord Kijk in de Pot al in november 1914 ontruimd zou worden. Plein 13 bleef gedurende de hele oorlog in gebruik, in strijd met de wens van de militairen dat het zuiden vrij van vluchtelingen zou worden gemaakt. Dit kamp zou drie ontwikkelingsfasen doorlopen:

Van 17 oktober 1914 tot december 1914 was Plein 13 een doorgangskamp voor vluchtelingen in het algemeen, bestaand uit circustenten, een groot aantal militaire tenten en enkele woonwagens.

Van december 1914 tot mei 1915 had het dezelfde functie, maar werd het een barakkenkamp met uitgebreidere voorzieningen en een apart gedeelte voor woonwagens.

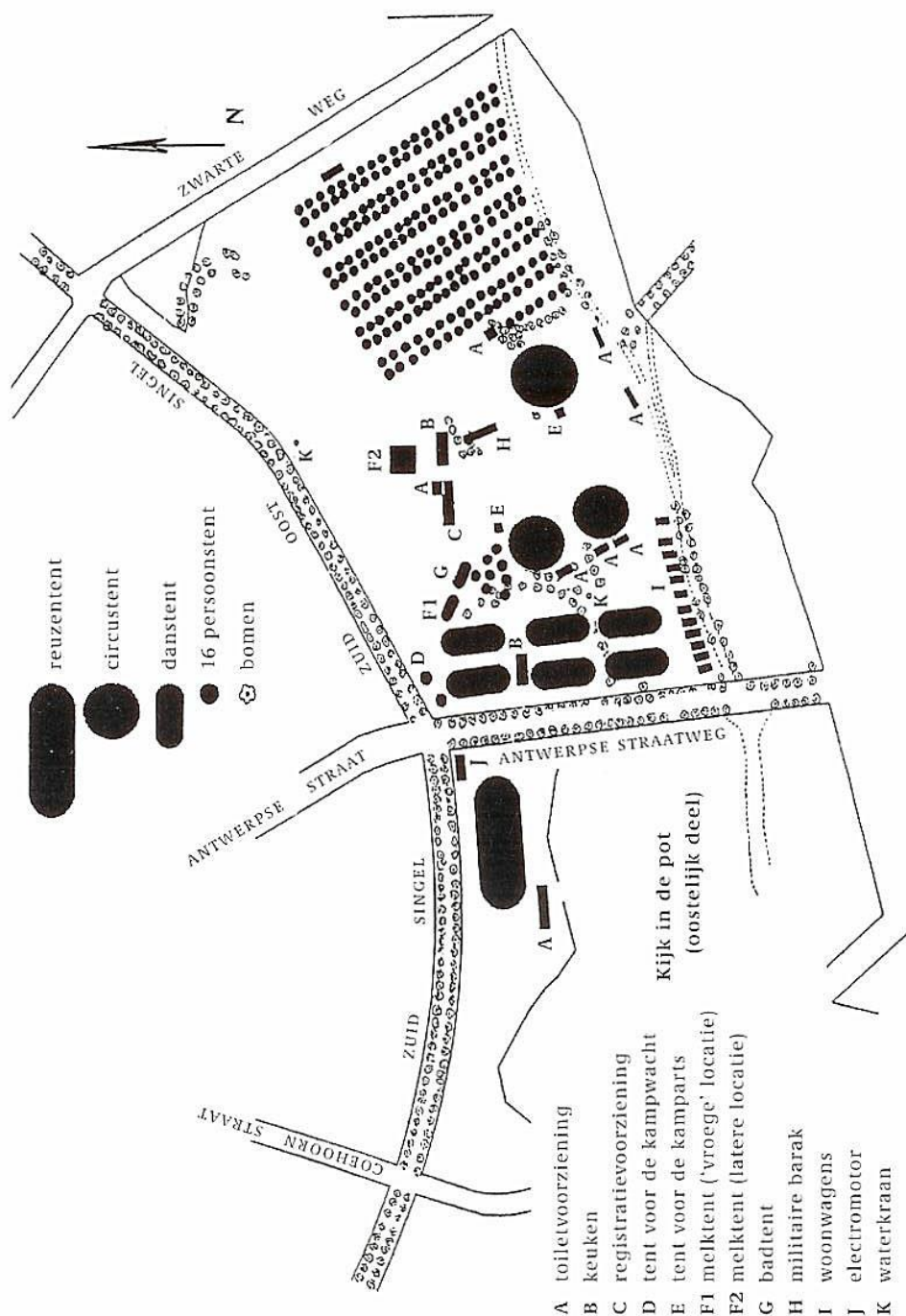
Van 4 mei 1915 tot april 1919 was Plein 13 een permanent kamp voor gevluchte woonwagenbewoners met sterk ingekrompen voorzieningen.

Voor er ook maar iemand terecht kon, moesten de terreinen echter eerst gereed worden gemaakt voor de huisvesting van de vluchtelingen. Er werd besloten tentenkampen op te richten; daarmee werd op 12 oktober een begin gemaakt. Op Kijk in de Pot werden 346 militaire tenten geplaatst, gegroepeerd rond 16 'straten' De straatnummers waren op de bomen aan het begin van elke straat geschilderd. De tenten boden elk onderdak aan 16 personen ³¹). Een militaire spijskokerij werd naar het kamp gebracht en er werd voor vier privaten gezorgd, over het kamp verspreid. Enkele dagen later zouden er nog drie 'keukens' verrijzen, aan de zuid-oostkant van het kamp; naar alle waarschijnlijkheid waren dit militaire veldkeukens. Daarnaast werden er voorzieningen getroffen voor het personeel, dat de orde in het kamp moest handhaven en voor de registratie van de vluchtelingen moest zorgen. Op het stuk grond tussen de Oude Antwerpsche Baan en de Antwerpsche Straatweg, dat toen ook nog deel uitmaakte van Kijk in de Pot ³²). verrees een grote circustent, de zogenaamde 'reuzentent', waar ook een privaat bij werd gebouwd, samen met een loods met daarin een grote motor, die elektriciteit voor beide kampen moest verschaffen. Het werk werd verricht en gecoördineerd door militairen.

³¹ J. van Buyten, *In ballingschap*, 58.

³² Het gebied tussen (nu) Prins Bernhardlaan en Antwerpsestraatweg werd destijds ook wel aangeduid als het 'Sabeltjesbos', en werd dus onderscheiden van Kijk in de Pot.

Op Plein 13 verrezen drie grote circustenten en zes kleinere tenten, aangeduid als 'danstenten'. De grote tenten konden 300 tot 400 mensen herbergen. Aan zeven kampstraten werden weer militaire tenten opgezet, 220 in totaal, met iets er vandaan nog eens acht van deze tenten in een apart cluster. In de grote tenten werd stro over de grond verspreid. Verder werden ook daar keukens, privaten en verblijven voor de militairen geplaatst. Een 'wastent' en een 'badtent' werden neergezet om de hygiëne in beide kampen te waarborgen. Bovendien werd er op Plein 13 een 'melktent' ingericht waar melk werd verschaft voor de zuigelingen in beide kampen. Belgen die al voor de oorlog een zwervend bestaan leidden en met woonwagens naar Nederland waren gekomen, kregen een plaats aan de uiterste zuidrand van het kamp. Verder was er naast één van de circustenten een kleine tent ingericht voor de bezoekend arts.

Zowel Kijk in de Pot als Plein 13 werd volgens de meeste bronnen op 17 oktober in gebruik genomen, hoewel een tijdgenoot vermeldt dat één van de circustenten op Plein 13 al vanaf 16 oktober bewoond was³³).

Zoals eerder beschreven werden de openbare gebouwen ontruimd en de vluchtelingen naar de kampen overgebracht. Daarnaast werden ook de 'buitenslapers' (ruim 10.000), die ondanks liet slechte weer geen onderdak hadden kunnen vinden, door gendarmen te paard uit de stad en omgeving opgehaald en naar de vluchtoorden geleid ³⁴).

De verzorgende werkzaamheden in de kampen werden in aanvang door een aantal verschillende groepen uitgevoerd.

De algemene coördinatie en de leiding van het kamp lag bij het militaire gezag. Kampcommandant van Plein 13 werd kapitein Jentink, die er tot 15 december 1914 zou dienen. Op Kijk in de Pot was het eerste luitenant W. baron Snouckaert van Schauburg, die met soldaten van de afdeling Koninklijke Scherpschutters de orde handhaafde. De andere militairen, die de orde in het kamp moesten handhaven, de ingang tot het kamp, moesten bewaken, helpen bij de voedselverstrekking en de opbouw van het kamp, waren afkomstig van eenheden van het Bergse garnizoen. Verder werd ook in de kampen de burgerwacht ingeschakeld, onder andere bij het onderbrengen van de nieuwkomers en het uitdelen van voedsel.

Naast hun hulp aan de kampverpleging werkten de dames van het plaatselijke Rode Kruis mee met het militaire kokspersoneel bij de spijskokerijen. En dan waren er nog de vrouwen van het Dames-

³³ Aanwinstenverzameling inv.nr. 113, kaart nr. 11.

³⁴ J. van Buyten, *In ballingschap*, 26.

Steuncomité (meestal aangeduid als het Dames-Comité), die helpen bij het uitdelen van kleding en schoenen en bij het verstrekken van voedsel voor kleine kinderen en zuigelingen. De kleding en het schoeisel waren afkomstig van nationale inzamelingen en van collectes die in liet buitenland gehouden waren. Het materiaal werd toegezonden aan het Amsterdams Comité, dat weer zorgde voor de distributie naar de lokale steuncomité's; in het geval van Bergen op Zoom was dit het Dames-Comité.

In de eerste maanden van het bestaan van de kampen zijn het waarschijnlijk schrijvers geweest van de militaire Administratieve Dienst die verantwoordelijk waren voor de registratie van de Belgische vluchtelingen, in opdracht van de Centrale Commissie.

Het verwerken van de persoonsgegevens was in de beginperiode nogal rommelig; bij de overschakeling van tenten naar barakken in november 1914 zou het systeem vervangen worden. In de overblijfselen van de kampadministratie worden slechts bij hoge uitzondering cijfers gegeven over de maanden oktober en november 1914, een indicatie van de onmacht van de schrijvers om een overzicht te krijgen van de massa Belgen die op doortocht was.

De aankomst van de vluchtelingen in Kijk in de Pot en Plein 13

Toen vanaf 18 oktober de inwonenden van de diverse openbare gebouwen naar de vluchtoorden werden overgebracht, was het daar nog een chaotische toestand. De Belgen kwamen in groten getale aan of waren zich net aan het installeren en er waren veel nieuwsgierige Bergenaren aanwezig op de terreinen. In een ooggetuigenverslag staat, dat het kamp Kijk in de Pot toen nog algemeen toegankelijk was en dat de dagjesmensen pas vanaf 21 oktober door het bewakingspersoneel van de terreinen geweerd werden. Later zouden de kampen door prikkeldraadafzettingen omgeven worden ³⁵).

Dezelfde ooggetuige schetste een beeld van de wanorde van de kampen in oprichting; mensen die hun draai probeerden te vinden en hun boel op orde probeerden te brengen, die overal wasgoed te drogen hingen, die soms hun wagens, lastdieren en vee op het terrein onder moesten zien te brengen en die op willekeurige plaatsen vuurtjes maakten om wat voedsel te bereiden ³⁶). (Dit particuliere koken werd met het oog op het grote brandgevaar al op 19 oktober ten strengste verboden)

De volgende twee weken werd men in beslag genomen door deze bezigheden, terwijl de militairen probeerden de gang van zaken te stroomlijnen en de medische dienst probeerde zoveel mogelijk vluchtelingen in te enten om epidemieën te voorkomen. Ook kwamen

³⁵ Aanwinstenverzameling inv. nr. 113, kaart nr. 12.

³⁶ Aanwinstenverzameling inv. nr. 113, kaart nr. 14.

er voortdurend nieuwe vluchtelingen en vertrokken er weer andere, op transport naar steden verderop in Nederland.

Tot in de eerste week van november werden zowel de vluchtelingen als de hulpverleners in beslag genomen door het nieuwe bestaan in de twee kampen. In de stad zelf begon de situatie zich alweer wat te stabiliseren.

In Kijk in de Pot en Plein 13 bleef het bij acclimatiseren en improviseren. De drukte die er heerste was groot en veel Belgen moesten erg wennen aan hun nieuwe woonruimte. Zij die een kleine tent bewoonden konden misschien nog van privacy spreken, maar de Belgen in de circustenten waren minder gelukkig. Ook werd er geklaagd over het voedsel, dat slecht klaargemaakt en eentonig werd bevonden.

Alsof de situatie in de kampen al niet moeilijk genoeg was, viel tot overmaat van ramp de winter vroeg in: vooral de storm die rond 11 november raasde richtte in het kamp veel schade aan. Op 3 november was de 'reuzentent' op Kijk in de Pot al ontruimd, in verband met de slechte leefomstandigheden en het weer. Op 12 november sloeg deze ook daadwerkelijk neer door de storm, samen met vele andere tenten. Omdat de effecten van de vluchtelingenafvoer rond deze tijd merkbaar werden, en omdat de faciliteiten op Kijk in de Pot duidelijk onvoldoende waren, besloot de militaire overheid rond 10 november dat het dorp aan de Schelde moest worden afgebroken. De reden waarom juist Plein 13 zou blijven bestaan wordt nergens vermeld. Een verklaring zou kunnen zijn, dat dit kamp door de kleinere afmetingen overzichtelijker was. Het terrein van Kijk in de Pot zou daarbij naar verwachting in de loop der weken toch te groot blijken voor het afnemende hoeveelheid vluchtelingen. Een andere reden zou kunnen zijn, dat het Plein 13 ten opzichte van Kijk in de Pot dichterbij het station van de Staatsspoorwegen lag, waardoor de aan- en afvoer van

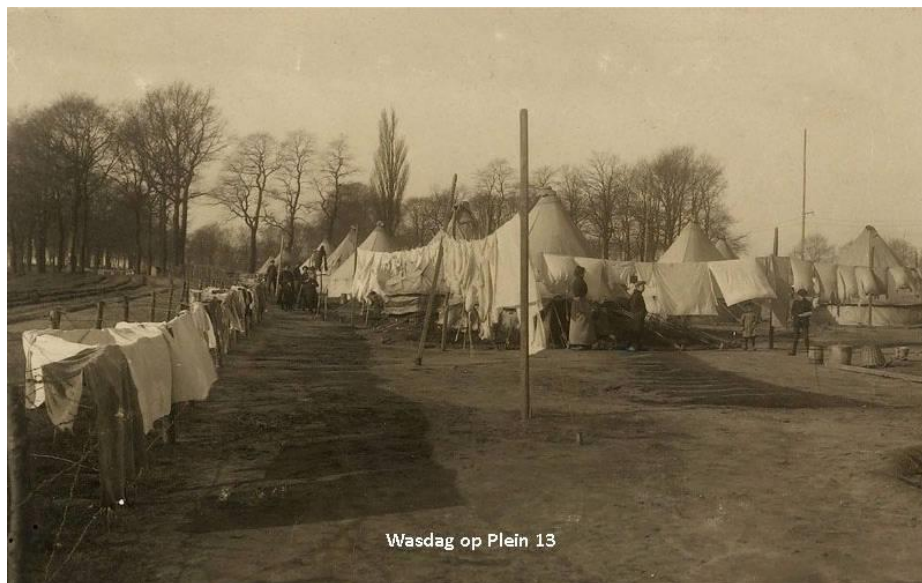

de Belgen gemakkelijker verliep.

De ontruiming van Kijk in de Pot vond plaats op woensdag 18 november; de daar woonachtige vluchtelingen die niet op transport gingen werden naar Plein 13 overgebracht. Dit moeten er zo'n 2.000 à 3.000 geweest zijn. Dit betekende feitelijk het einde van vluchtoord Kijk in de Pot; de tenten en voorzieningen werden in opdracht van de militaire bevelhebbers ontmanteld (wat ongeveer 10 dagen in beslag nam) en het materiaal werd weer in eigen beheer genomen. Het kamp had precies één maand bestaan.

In Plein 13 was er nog genoeg activiteit, maar niet alles ging even geweldig. Toen het weer slechter werd, bleken de linnen tenten absoluut onvoldoende bescherming te bieden; vooral de grote tenten waren veel kouder dan de kleinere militaire exemplaren (waarvan er toen op Plein 13 nog zo'n 200 waren). Half november daalde de temperatuur tot onder het vriespunt waardoor de tenten helemaal geen bescherming meer boden.

Wasdag op Plein 13

De voorzitter van de gezondheidscommissie (en tevens gemeenteraadslid) Q.J. Horsten zou eind 1914 Plein 13 bezoeken. Hij kon vaststellen dat het water gewoonweg de tenten uitstroomde; als gevolg van overvloedige regenval was de grondwaterstand zo sterk gestegen dat het stro, waarop de vluchtelingen in de tenten sliepen, kletsnat geworden was. De ventilatie van de tenten (met name de grote circustenten werden genoemd) was dermate slecht, dat de atmosfeer volledig werd verpest door de rookdampen van de kachels. Bovendien konden de kleine linnen tenten niet behoorlijk verwarmd worden. Om de Belgen nog enige warmte te geven waren er in sommige gevallen tenten over elkaar heen geplaatst. De dames van het Steun-Comité, die in het kamp actief waren, waren zo ontzet over deze toestanden dat ze in een brief aan het dagblad 'De Telegraaf' hun klachten over de behuizing in Plein 13 uiteenzetten.

De gezondheidscommissie merkte op dat de moeite die was gedaan voor het plaatsen en verplaatsen van de tenten beter meteen aan de

bouw van barakken had kunnen worden besteed ³⁷). De kritiek op de oorspronkelijke voorzieningen van Plein 13 werd in het jaarverslag van de gezondheidscommissie van Bergen op Zoom weergegeven ³⁸). De leden van de gezondheidscommissie opperden dat er eettafels moesten komen, zodat niet langer in de slaapgelegenheden gegeten zou worden.

Ook signaleerden ze het gebrek aan latrines. De privaten die er waren, konden niet behoorlijk afgedekt worden. Bovendien was er geen toezicht op, zodat de vrouwen en meisjes ze 's avonds niet konden gebruiken. Uitwerpselen werden overal in de tenten en gebouwen gevonden.

De capaciteit van de wasgelegenheid was ook onvoldoende. Verder werd het eten inderdaad slecht bereid en was het dieet niet afwisselend genoeg.

Ook de gezondheidstoestand van de bewoners was onder de loep genomen. In een dergelijke situatie lag het gevaar van een snel om zich heen grijpende ziekte erg voor de hand, en militaire en burgerartsen deden hun best om de vluchtelingen goed te begeleiden. Midden december 1914 was er sprake van een kleine mazelen- en roodvonk-epidemie, maar door tijdige isolatie van de ziektegevallen in de barak

³⁷ Overigens was er een verwarrend gebruik van verschillende benamingen voor de onderkomens: klaarblijkelijk werden ook houten gebouwen aangeduid als "houten tenten", en verder worden de benamingen "carrousel" en "carrouseltent" gebruikt, zonder nadere verklaring.

³⁸ Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief van de tweede gezondheidscommissie, inv.nr. 64, Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Bergen op Zoom, dienstjaar 1914 Bergen op Zoom, 19151 53.

van het Algemeen Burger Gasthuis en afzondering van de familie van de lijdens werd deze onderdrukt ³⁹).

Regeringscommissaris voor vluchtelingen Ruys de Beerenbrouck bezocht op 17 november Plein 13, en na deze inspectie werden er in het kamp ook daadwerkelijk verbeteringen aangebracht. De kooktoestellen op Plein 13, die voorheen in open lucht stonden, werden onder een groot afdak geplaatst. Aan de oostzijde van het terrein werden extra tenten geplaatst om nieuwe vluchtelingen te herbergen. Verder was men op vrijdag 20 november begonnen met de bouw van drie houten carrouseltenten en een aantal loodsen.

Op dit moment was de grote hausse van vluchtelingen al voorbij: waarschijnlijk waren er tussen half oktober en begin november circa 15.000 Belgen in de twee kampen. Op 5 november zou dit aantal geslonken zijn tot 10.000 en op het moment, dat men in Bergen op Zoom overging tot het bouwen van betere onderkomens wisselde de bevolking tussen de 3.000 en 5.000 personen ⁴⁰).

Eind november 1914 werd Plein 13 dus verbeterd. Dit was een onbaatzuchtige maar eigenlijk zeer onlogische stap: de regering had op dat moment haar nieuwe beleid (de centralisatie van burgervluchtelingen in enkele officiële kampen) al uitgestippeld. Het bouwen van een aantal permanente voorzieningen in wat eigenlijk een doorgangskamp was, lijkt dus een vreemd besluit.

Naar alle waarschijnlijkheid ligt de verklaring hiervoor in het feit, dat de overheid is gezwicht voor de grote kritiek van de kant van de steuncomité's en de pers betreffende de slechte leefomstandigheden in het

³⁹ Archief van de tweede gezondheidscommissie, inv.nr. 64, Verslag van de bevindingen en handelingen der gezondheidscommissie gezeteld te Bergen op Zoom, 57.

⁴⁰ J. van Buyten, *In ballingschap*, 58.

kamp. De regering kreeg op dat moment in het algemeen een slechte beoordeling in de publieke opinie, mede door de weerstand die bij de Nederlandse bevolking bleef bestaan tegen het in kampen onderbrengen van burgervluchtelingen.

Over een dergelijke mentaliteit en ook over de negatieve berichtgeving maakte Cort van der Linden zich zorgen en hij wilde het imago van de regering verbeteren. Daarom zou hij begin december een twaalfstal journalisten uitnodigen voor een driedaagse tocht door Brabant en Zeeland. De bedoeling was dat de pers zich een onafhankelijk beeld zou kunnen vormen over de verzorging van de vluchtelingen ⁴¹). In zijn inleiding in Bergen op Zoom legde regeringscommissaris Ruys de Beerenbrouck opnieuw uit dat op last van het militair gezag de vluchtelingen uit de zuidelijke provincies verwijderd moesten worden. Verder was het de uitdrukkelijke wens van de regering om niet langer de naam 'kampen' te gebruiken, omdat deze term sterke associaties opriep met de beruchte concentratiekampen uit de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. De regering gaf de voorkeur aan 'vluchtoord' of 'Belgisch dorp' ⁴²). De slechte reputatie van sommige kampen - met name Nunspeet - was volgens de regeringscommissaris slechts het gevolg van aanvangsmoeilijkheden en de voor sommige Belgische groeperingen gebezigde term 'mindere soort' verving hij voor deze gelegenheid door het beter klinkende 'vrolijke gasten'. En zijn optreden bleek een succes, want na deze bijeenkomst verminderden de protesten van de kranten tegen de vluchtoorden.

Al deze regeringspropaganda kon niets veranderen aan het feit, dat er in het vluchtoord Plein 13 nog heel wat moest gebeuren voor dat het

⁴¹ Bossenbroek en Kruishoop, *Vluchten voor de Groote Oorlog*, 37.

⁴² Bossenbroek en Kruishoop, *Vluchten voor de Groote Oorlog*, 38.

adequate voorzieningen had. Maar in ieder geval werd er vanaf eind november aan gewerkt. Op vrijdag 27 november waren veel tenten op Plein 13 opgeruimd, ook de grote circustent; de bewoners waren overgebracht naar de kermistenten. Aan de westzijde van het kamp begonnen soldaten van de Genie met de bouw van een vijftiental barakken, waarvan er 11 bestemd waren voor bewoning. Verder kwamen er loodsen, bestemd voor de kampschool en -kerk, het bewakingspersoneel en de verzorgende instanties. De bad- en wasgelegenheden werden ook verbeterd. De militairen legden verder een rioleringsstelsel en een waterleiding aan, en verbeterden ze de prikkeldraadafrastering.

De kledingcommissie op bezoek bij de kampcommandant

De opbouw van barakkenkamp Plein 13

De inrichting van de Nederlandse vluchtoorden van '14-'18 leek veel op elkaar, vooral die van de officiële kampen Nunspeet, Ede en Uden. Elk kamp bezat een aantal woon- en slaapverblijven, alsmede was- en eetzaal. Voor de grote vluchtoorden gold, dat alle voorzieningen die een dorp normaliter bezat in principe ook aanwezig moesten zijn binnen de kampomheining. Daarom werden in deze kampen scholen, ziekenhuisvoorzieningen, een kerk, een postkantoor, een magazijn, wasserijen, een kantine, een leeszaal, kantoren en soms een schouwburg gebouwd ⁴³⁾ Voor het vluchtoord Plein 13 te Bergen op Zoom ging deze regel niet geheel op, gezien de aanvankelijke functie van doorgangskamp en de latere geringe omvang en aparte status van woonwagenkamp. Maar enkele verbeteringen werden toch aangebracht. De woonbarakken aan de westkant van het kamp, bij de Antwerpsestraatweg, waren 48 m. lang en 8 m. breed. Ze werden in de lengte door een middenwand gescheiden, en elke zijde was onderverdeeld in 4 afdelingen. Elke afdeling was weer onderverdeeld in drie vakken van 4 m. breed. Aan de scheidingswand waren britsen getimmerd die ruimte boden aan 6 tot 8 personen. De overgebleven ruimte werd gebruikt voor tafels, stoelen en kachels. Aan de voorzijde van de britsen en tussen de vakken werden gordijnen opgehangen in een poging de vluchtelingen wat privacy te verschaffen ⁴⁴⁾ Deze zeven barakken hadden de nummers 2, 3, 6, 7, 8, 9 en 10. De nummers

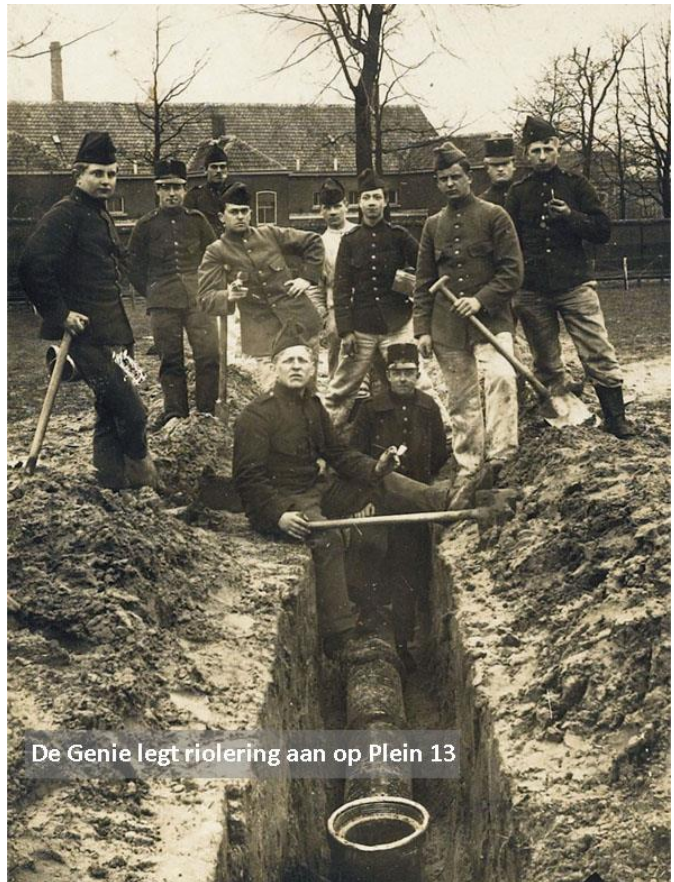
⁴³⁾ Bossenbroek en Kruishoop, *Vluchten voor de Grote Oorlog*, 39.

⁴⁴⁾ Van Buyten, *In ballingschap*, 71.

waren met grote cijfers op de gevel geschilderd; verder bleven de wanden ongeverfd. Barak 8 was slechts gedeeltelijk bewoond. Iets meer naar het oosten was nog een dubbele barak (d.w.z. met scheidingswand) gebouwd, met het nummer 15. Deze was voor de helft bewoond; de andere helft van de ruimte werd in gebruik genomen als magazijn. Alle daken werden met geteerd karton afgedekt.

Er werd nog een woonbarak aan het kamp toegevoegd, die de benaming 'Luxebarak' zou krijgen. Deze was 48 m. lang en 10 m. breed en bestond uit 24 kamertjes van 4 bij 4 m.: elke kamer had 8

éénpersoons-
opklapbedden, die
overdag tegen de
wand werden
opgeklapt om ruimte
te besparen. Dit
gebouw had dubbele,
geïsoleerde wanden,
in tegenstelling tot de
andere
woonbarakken, en lag
op een aangename
afstand' van de andere
onderkomens. Voor
deze kamertjes, die
speciaal voor meer
gegoeden bedoeld
waren, moest fl. 0,50
per week betaald

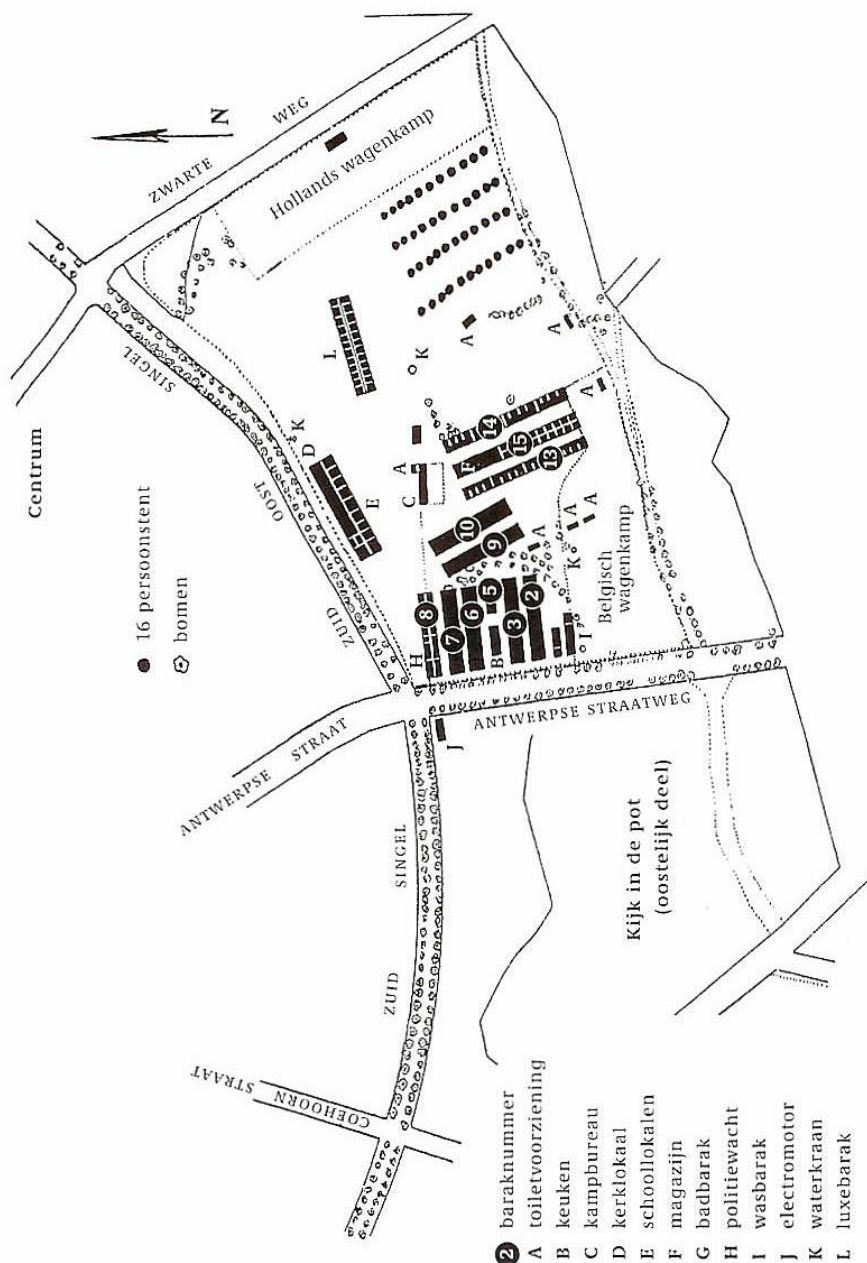
De Genie legt riolering aan op Plein 13

worden.

Om de kleding van de Belgen in het kamp zelf te kunnen reinigen werd de 'Wastent' gebouwd, die 24 bij 5.40 m. mat. Vlak daarnaast kwam de 'Badtent', 16 m. lang en 5 m. breed. Hierin was, naast de stookinrichting voor de drie waterketels, ook nog een ruimte waar vluchtelingen werden ondergebracht ⁴⁵).

Barak 5 (19,80 x 5,50 m.) werd bestemd tot ziekenzaal, ook wel 'Mazelenbarak' genoemd. Er was ruimte voor 33 opklapbedden en een afzonderlijke kamer voor de dienstdoende verpleegster.

Eén vak van barak 8 werd gebruikt voor afgifte van melk voor zuigelingen respectievelijk witbrood voor kleine kinderen; de rest werd eveneens bewoond door vluchtelingen. Een gedeelte van barak 9 huisvestte de apotheek, de spreekkamer van de dokters en later een verpleegzaal. Waarschijnlijk is óf barak nummer 5, óf barak 9 de ‘barak van het Algemeen Burger Gasthuis’, die in sommige teksten uit die tijd voorkomt.

De beleidsregel, dat een vluchtoord zoveel mogelijk eigen voorzieningen moest hebben, ging in zoverre voor Plein 13 op, dat er een dubbele barak in het noordelijkste gedeelte van het kamp werd geplaatst, die moest dienen als kerk en waarin tevens klaslokalen voor de kampschool werden gemaakt. Deze barak was ook dubbelwandig en mat 63 bij 15 m. De kant aan de Zuidoost-Singel (de noordzijde) was ingericht als kerk met aan dezelfde kant een lokaal waarin eerst de naaischool en later het voedselmagazijn werd ondergebracht. Aan de kampzijde was de barak onderverdeeld in 9 lokalen van 7 bij 7,50 m. Deze lokalen bevatten in eerste instantie ieder 24 éénpersoons-opklapbedden. Na de ontruiming van het vluchtoord in april 1915 kregen deze ruimtes de functie van schoollokaal, speel-, of cinemazaal, of bergplaats. Twee zware machines (‘locomobiels’) leverden de energie voor de elektrische verlichting. Voor de verwarming van de gebouwen werd nog steeds geheel vertrouwd op kachels; er was - in tegenstelling tot bijvoorbeeld in vluchtoord Ede - geen centrale verwarming.

Eén gebouw diende tot plaats waar de kampleiding haar zaken behartigde. Dit was het zogenaamde ‘Kampbureel’, met drie kantoren, drie slaapkamers voor het militair personeel en één ruimte voor de kampwacht. In het begin was daar ook een tijdelijke dependance van

het politiebureau gevestigd, maar deze werd later naar barak 8 verplaatst ⁴⁶).

Naast al deze houten loodsen vernoemt J van Buyten - een Belgische onderwijzer die werkzaam was in Plein 13 - in zijn werk over het vluchtoord nog een drietal 'carrousels' (waarschijnlijk ook houten gebouwtjes), enkele grotere en een aantal kleinere tenten. Van deze tenten wordt in geen enkele andere bron nog melding gemaakt. Waarschijnlijk betreft het een kortstondig overblijfsel van het tentenkamp of een tijdelijk kampement voor vluchtelingen op doortocht.

De eerste barak was op 6 december gereed en werd dezelfde dag nog in gebruik genomen; de rest zou in de loop van de maand volgen. Om ruimtegebrek te voorkomen zou er in januari voor de zekerheid

Het kampbureau op Plein 13

⁴⁶ Van Buyten, *In ballingschap*, 72.

worden overgegaan tot de bouw van nog twee extra barakken. Dit werden de barakken 13 en 14. Ze lagen aan weerszijden van barak 15 en waren niet overlans verdeeld; het waren zogenaamde ‘enkele’ barakken. Zij waren 80 m lang en 2 m ⁴⁷⁾ breed en werden onderverdeeld in 4 afdelingen van 5 vakken. De rest van Plein 13 bleef bestemd voor woonwagens, die aan de zuidzijde opgesteld waren. Dit wagenkamp werd met prikkeldraad van de rest van het kamp afgescheiden.

Dit voor zover de inrichting. Hoewel de tenten in vele bronnen worden bekritiseerd wegens het gebrek aan comfort verhuisden veel gezinnen met tegenzin naar de barakken. Men had, zo bleek, liever een ‘eigen’ tent, hoe gebrekkig ook, dan een ruimte met anderen te moeten delen. De overgang van de gezinnen van de tenten naar de houten gebouwen bracht echter weinig organisatorische problemen met zich mee. Met de onwillige houding van afzonderlijke Belgen werd geen rekening gehouden. Waar wél zoveel mogelijk rekening mee gehouden werd bij de verdeling van de nieuwe behuizing waren de familieverbanden; de leiding probeerde bij de indeling van de gemeenschappelijke slaapzalen te voorkomen dat Belgische gezinnen opgesplitst werden. Kinderen, die niet tot een gezin behoorden, werden zoveel mogelijk toevertrouwd aan een gehuwd paar zonder kinderen, Jongens en meisjes, niet behorend tot een gezin en respectievelijk boven de 16 en 15 jaar, werden als volwassenen beschouwd. Vlamingen en Walen kregen voor zover mogelijk een afzonderlijke huisvesting. Verdere indeling geschiedde ‘volgens

⁴⁷⁾ Vermoedelijk is hier een cijfer weggefallen of een leesfout door de zetter ontstaan; de gedefinieerde ruimten zouden elk immers 4x2m bedragen, hetgeen weinig praktisch lijkt.

zindelijkheid en rang' ⁴⁸). Iedere vluchteling was verplicht een identiteitskaart bij zich te dragen waarop het nummer van zijn of haar slaapzaal vermeld stond.

Rond december 1914 was de situatie enigszins genormaliseerd; de opvang was niet langer provisorisch. Het personeel van Plein 13 had specifieke taken toebedeeld gekregen, zodat zowel de militairen als de kampbewoners wisten waar ze aan toe waren.

⁴⁸ Van Buyten, *In ballingschap*, 73.

De Organisatie van het verzorgende personeel van het barakkenkamp zag er als volgt uit:

◆ De kampcommandant was een officier van het leger en deze werd bijgestaan door een waarnemend kampcommandant. Zij waren in feite 'burgemeester en wethouder' van het kamp, of misschien toepasselijker 'burgemeester en schepenen', en vervulden tevens de functie van vrederechter en scheidsrechter bij conflicten. De kampcommandant had over het algemeen veel ruimte om een eigen stempel te drukken op het leefklimaat in het vluchtoord. Door de oorlogsjaren heen kon zijn invloed groot blijven, ondanks de steeds nauwer omschreven reglementen vanuit Den Haag. Overigens werd kapitein Jentink in de tweede week van december vervangen door de luitenant der veldartillerie I.M.P.A. Quadekker.

◆ De voedselvoorziening werd gecoördineerd door een onderofficier-menagemeester, die het bevel voerde over 2 korporaals en 4 soldaten-koks. Twee nieuwe keukens werden ingericht, elk met circa 20 kookfornuizen, die werden bediend door militair kokspersoneel. Er waren strakke richtlijnen van hogerhand over de verstrekking van levens- en genotsmiddelen.

Het voedingspakket was zeker niet luxe, maar er was ook geen sprake van ondervoeding - tot in Nederland in 1917 de voedsel- schaarste toesloeg. De vluchtelingen kregen tweemaal per week vlees en af en toe kreeg men spek. Witbrood was er uitsluitend voor zeer jonge kinderen, natuurlijke boter behoorde niet tot het voedingspakket en ook was het niet nodig om volle melk te verstrekken; de zogenaamde ondermelk of afgeroomde melk bevatte voldoende voedingswaarde. De klachten over de eentonigheid van het voedsel bleven veelgehoord. Luxeproducten als bier en sigaren mocht de kampleiding niet bij de

overheid in rekening brengen; wel kregen de mannelijke vluchtelingen af en toe tabak ⁴⁹).

◆ In de Bergse kampen was, zoals in de grote vluchtoorden, oorspronkelijk een hiërarchisch systeem ingesteld onder de vluchtelingen, waarbij bepaalde personen verantwoordelijk werden gesteld voor zaken als voedselverstrekking en hygiëne. In Plein 13 had elke kampstraat een eigen ‘burgemeester’ die het eten voor zijn straat moest ophalen, maar deze methode bood teveel ruimte voor fraude. Sommige van deze lieden knoeden met de verdeling van het voedsel of gaven teveel personen op om extra rantsoenen te verkrijgen. Deze methode van voedselverstrekking moest daarom na verloop van tijd aangepast worden en er werd besloten dat toch het omslachtiger systeem werd ingevoerd, waarbij ieder gezinshoofd het voedsel voor zijn gezin moest ophalen ⁵⁰).

◆ Voor de interne dienst was een onderofficier aangesteld die daarvoor de beschikking had over een aantal manschappen. Daarnaast had deze de leiding over de ‘reinigingsploeg’, bestaande uit Belgische kampbewoners, en de ‘corveeërs’: mensen van buiten het kamp, aangetrokken voor het grotere onderhoud. Deze laatste groep bestond uit timmerlieden, smeden, ‘prikkel draad-versperders’, werkvrouwen, enzovoorts. Dit waren allemaal mensen van buiten het kamp, die niet tot het vaste personeel behoorden ⁵¹). Deze onderofficier had de verantwoordelijkheid voor het onderhoud van de barakken, het

⁴⁹ Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr. VI.3. Brief van de commissaris van de koningin van de provincie Noord-Brabant van Voorst tot Voorst aan de burgemeesters en wethouders van Noord-Brabant, d.d 3-1-1915.

⁵⁰ Van Buyten, In ballingschap, 80.

⁵¹ Van Buyten, In ballingschap, 77.

reinigen van de kampstraten en slaapgelegenheden, het toezicht op de wekelijkse baden en het afsluiten van het vluchtoord aan het eind van de dag.

◆ Een magazijnmeester was verantwoordelijk voor de voorraden in het kamp en de verstrekking van goederen. De kleding werd nog steeds verstrekt door de dames van het Bergse Steuncomité (die daarnaast verantwoordelijk bleven voor de melkinrichtingen), maar de uitdelingen vonden plaats onder toezicht van de kampbewaking, nadat ontevreden - en volgens enkele Bergenaren ondankbare - kampbewoners hierbij agressief gedrag tentoon hadden gespreid ⁵²).

◆ Het kamp had inmiddels een eigen administratiedienst, verantwoordelijk voor het registreren van inkomende en uitgaande vluchtelingen. Deze had geen gemakkelijke taak, gezien het grote verloop van de Belgen. Bovendien stelden zowel de Nederlandse overheid als de regeringen van de landen, die de vluchtelingen opnamen, hoge eisen aan de papieren van de Belgen.

De Nederlandse regering probeerde uit administratief oogpunt de persoonsgegevens zo volledig mogelijk vast te leggen, maar ook het Duitse consulaat eiste dit met veel nadruk, in het geval dat de vluchtelingen wilden terugkeren naar het door de Duitsers bezette deel van België. In februari 1915 zou er een artikel in dagblad 'De Zoom' verschijnen, afkomstig van het Provinciaal Comité voor Noord-Brabant, waarin werd bericht dat er teveel Belgen in Essen aankwamen met incomplete stukken, hetgeen de doorstroom belemmerde ⁵³).

Na de overgang van tenten- naar barakkenkamp werd iedere vluchteling ingedeeld per straat en barak. De lijsten bevatten het

⁵² Van Buyten, In ballingschap, 83.

⁵³ De Zoom, Dagblad van het Zuiden, d.d. 5-2-1915.

aantal personen per barak en per afdeling en vak van die barak. Met de overschakeling van barakken- naar woonwagenkamp zou ook de administratie weer wijzigen en zo zouden de vluchtelingen per wagen geregistreerd worden.

◆ Verder was er een medische dienst, bestaande uit een steeds wisselende bezetting van militaire artsen, burgerartsen en verpleegsters. Over de medische verzorging in Plein 13 is echter maar weinig informatie bewaard gebleven.

◆ De kampwacht bestond - zoals in de andere kampen in Nederland - uit een aantal soldaten en rijksveldwachters die bewakingsdiensten liepen bij de omheining, de orde in het kamp moesten verzekeren en zorg droegen voor de controle bij de ingang. Eind maart 1915 werd de militaire wacht (die uit circa 20 man bestond) opgeheven en werden uitsluitend rijksveldwachters voor de bewakingsdiensten ingezet.

◆ Voor de zielzorg en het onderwijs waren er een pastoor met een kapelaan en verschillende onderwijzers, die onder andere uit het vluchtoord zelf werden betrokken.

De leiding van het kamp deelde de algemene opinie, dat bij de kampbewoners een gebrek aan bezigheden ('ledigheid') aanleiding zou kunnen vormen tot ongeregelde heden. Daarom werd er in het barakkenkamp al snel een dagrooster ingesteld. De dagelijkse kamproutine was min of meer op militaire leest geschoeid. Nadat de hoornblazer om 07.00 reveille had geblazen volgde een strikte dagindeling. Zo wisten de vluchtelingen meteen waar ze aan toe waren, en behield de leiding de hele dag een sterke mate van controle over hun doen en laten. Het was de bedoeling dat op een doorsnee dag in het kamp de kinderen - tot een jaar of 15 - gewoon naar school gingen. De vrouwen deden het 'huishouden' -schoonmaakwerk op de

eigen afdeling of elders in het kamp- of hadden ander werk. Sommige vrouwen werkten in de naai- en breilokalen die door de Rockefeller Foundation gefinancierd werden, en in beheer waren van de Centrale Commissie. Deze werden in februari 1915 in Plein 13 opgezet en in de loop van dat jaar overgebracht naar de St. Josephgezellenvereniging, waar ze bleven tot het einde van de oorlog. Aanvankelijk werkten de vrouwen 30 uur per week in deze lokalen.

De mannen die waren ingedeeld in de reinigingsploeg kregen hun opdrachten van de dienstdoende sergeant. Hun werk bestond uit, de naam zegt het al, de reiniging van het terrein en het verrichten van wat klein onderhoud. Ook was er de mogelijkheid om buiten het kamp te werken.

Kinderen op bezoek bij de (militaire) dokter
op de achtergrond het damescomité

Economische aspecten van de aanwezigheid van de vluchtelingen

Een interessante vraag die opkomt als we kijken naar de instroom van zoveel vluchtelingen is: welke invloed heeft hun aanwezigheid gehad op het economische en sociale klimaat van de stad? Bij het zoeken naar antwoorden op deze vraag moet opnieuw bedacht worden dat na de aanvankelijke massale toevloed van Belgen, in de periode oktober 1914 tot en met januari 1915, het aantal vluchtelingen in de stad weer snel afnam. De meeste vluchtelingen waren op doortocht en verbleven dus per definitie kort in de gemeente.

De Belgen die hier in de eerste oorlogsmaanden aankwamen, hadden vanzelfsprekend geen werk meer. En zoals al snel zou blijken was het niet zo simpel om in Nederland aan de slag te gaan; niet alleen de economische situatie veroorzaakte diverse beperkingen, ook allerlei nieuwe regels en zelfs de buitenlandpolitiek speelden een rol.

Ons land wist gedurende de Eerste Wereldoorlog buiten het conflict te blijven, maar kreeg wel te maken met de indirecte gevolgen van de strijd. Ons land was ook in 1914 op het economische vlak sterk afhankelijk van de internationale handel en dat deze handel in oorlogstijd sterke veranderingen zou ondergaan, was al lang voor de oorlog duidelijk.

Een groot probleem in de eerste oorlogsmaanden was de toename van de werkloosheid; deze steeg met zo'n 200% (vooral in het havenbedrijf

en in de bouw was er minder werkgelegenheid)⁵⁴). Tegelijkertijd kwamen er ten gevolge van de mobilisatie op veel plaatsen functies vrij die weer niet direct ingevuld konden worden.

Ook in Bergen op Zoom ondervond men de gevolgen van de handelsrestricties, de schaarste aan allerlei goederen en de mobilisatie. De visvangst werd plotseling een riskante aangelegenheid. Al in november 1914 werd daarvan de schade merkbaar: er was een daling van 67% vergeleken met de maanden augustus tot september van het jaar ervoor. Daarbij kwam dat de markt voor de exportproducten die de visserij voortbracht aanzienlijk kleiner werd. De Bergse industrie en nijverheid ondervonden vanzelfsprekend dezelfde problemen met de aanvoer van grondstoffen als de rest van Nederland. De Bergse middenstand kreeg soortgelijke klappen te verwerken. Zo was daar de aanlevering van voedsel en andere producten die door de ontstane schaarste problemen gaf, en het wegvallen van de klandizie ten gevolge van de mobilisatie. In deze sector was het effect van de aanwezigheid van de Belgen het duidelijkst te merken: de vluchtelingen maakten het verlies van de afzetmarkt gedeeltelijk goed. Zoals gezegd was er in de maanden oktober, november en december aan zeer veel zaken een tekort, omdat het inwonertal van Bergen op Zoom zo explosief was toegenomen. De Bergse winkeliers zullen weinig problemen hebben gehad met het afzetten van hun producten. Deze situatie duurde echter niet erg lang; vanaf mei 1915 - na de aftocht van de vele duizenden vluchtelingen - werden de voordelen die de middenstand van de aanwezigheid van de Belgen ondervond minder. Alleen de

⁵⁴ In de bouwsector liepen de investeringen terug omdat de geldschieters de situatie te onzeker vonden. Gevolg daarvan was, dat er te weinig nieuwe projecten werden opgestart om genoeg werk te verschaffen.

Belgen die in de stad zelf woonden droegen nog bij aan de afname van consumptiegoederen. Bij de vluchtoordbewoners bestond veel minder vraag naar deze goederen omdat in hun geval de overheid in hun levensonderhoud voorzag en omdat ze over het algemeen minder draagkrachtig waren.

Het is moeilijk om te achterhalen in hoeverre Bergen op Zoomse toeleveringsbedrijven voordeel hebben gehad bij de aanwezigheid van een vluchtoord in hun stad. Veel benodigdheden voor kamp Plein 13 kwamen zeker niet ten goede aan de lokale middenstand of nijverheid. In de kampadministratie zijn legio voorbeelden te vinden van voedingsmiddelen of gebruiksvoorwerpen die uit andere gemeenten betrokken werden: partijen zuurkool uit Vlijmen, dekens en katoen uit Friezenveen, warmwaterketels, douches en waterleidingen uit Den Haag, brandblustoestellen, bedden en dekens uit Amsterdam, nog meer bedden uit Waddinxveen, moltons uit Tilburg, strozakken uit Rotterdam, vis uit Schiedam, enzovoorts.

Bedrijven uit Bergen op Zoom komen minder vaak voor in de kampcorrespondentie, wat niet hoeft te duiden op het ontbreken van Bergse inbreng, maar mogelijk een gevolg is van mondelinge overeenkomsten tussen de betrokken partijen. Zo is er bijvoorbeeld wel een aantekening van de levering van melk door Bergenaren, maar het stuk is eigenlijk in de briefwisseling opgenomen omdat die melk niet voldeed aan de gestelde normen. Dit zou een indicatie kunnen zijn van het bestaan van voornamelijk mondelinge afspraken met Bergse leveranciers. Pas als deze met onvolkomenheden gepaard gingen, werd er melding van gemaakt. Sporadisch komen er toch nota's betreffende Bergse leveranties voor: soepvlees, brandhout, brood en beschuit werden op verschillende momenten van plaatselijke

middenstanders betrokken, en de Bergse gasfabriek leverde gedurende de hele oorlog cokes.

Afgezien van de functie die de Belgische vluchtelingen hadden als afnemers van consumptiegoederen, speelden ze ook een rol in het Nederlandse productieproces. De Nederlandse overheid ondernam veel verschillende maatregelen om het economische leven weer in goede banen te leiden, maar kon er niet toe overgaan om de mobilisatie ongedaan te maken. De circa 200.000 soldaten, die door het opperbevel op 31 juli 1914 onder de wapenen waren geroepen, moesten paraat blijven ter bescherming van de Nederlandse neutraliteit. Een groot deel van de Nederlandse beroepsbevolking was zodoende aan de landsgrenzen gelegerd en was niet langer beschikbaar voor het arbeidsproces.

Toen de economische situatie in Nederland zich herstelde ontstond er begin 1915 in verschillende sectoren alweer vraag naar arbeidskrachten. In verband hiermee rees de vraag in welke mate de

De dames van het kledingcomité in het Smitskerkje aan de St Josephstraat
vlnr. mej. Spekenbrink, mevrouw van Asperen en mej. Welten

Nederlandse bedrijven gebruik zouden maken van het arbeiderspotentieel dat in de opvangkampen voorhanden was. Het tewerkstellen van Belgische vluchtelingen zou immers niet alleen Nederlandse ondernemers in de kaart spelen ook de overheid zag er veel voordeel in. Die was ervan overtuigd dat de Belgische vluchtelingen beziggehouden moesten worden hetzij door onderwijs hetzij door arbeid om ongeregelde heden en spanningen te voorkomen. In het geval van tewerkstelling zouden alle partijen geholpen zijn: de Belgen zouden meehelpen in de Nederlandse economie, ze zouden een deel van hun kostgeld opbrengen en onrust zou tot een minimum worden teruggebracht.

Sommige Belgen hadden overigens helemaal geen aansporing nodig in hun pogingen om snel in Nederland aan de slag te kunnen gaan.

Meteen bij hun aankomst in Bergen op Zoom toonden sommigen grote initiatieven om zelfstandig werk te vinden: in de Bergse dagbladen verschenen hun advertenties, waarin ze om werk vroegen.

Op de eerste plaats stimuleerde de overheid de mogelijkheid, dat de Belgen binnen hun vluchtoorden aan het werk werden gezet. De betrokken instanties beseften echter wel, dat vluchtelingen niet tot werken verplicht zouden kunnen worden. In ieder geval hanteerden de verschillende vluchtoorden het principe dat de bewoners zoveel mogelijk in hun eigen onderhoud moesten voorzien. Huishoudelijk werk, schoonmaken van lokalen, wassen van kleding en andere onderhoudswerkzaamheden behoorden, zoals beschreven, dan ook tot het takenpakket van de vluchtelingen. De vluchtelingen kregen hiervoor niet betaald. Ook de textielverwerking door de vrouwen viel geheel binnen de vluchtelingenzorg; de geproduceerde kleding kwam direct ten goede aan de vluchtelingen zelf. Als bewoners in het vluchtoord zelf werk hadden - in enkele kampen werden onder andere

manden- en borstelmakerijen opgezet - ontvingen ze voor hun werkzaamheden een wekelijkse tegemoetkoming ⁵⁵). Deze betaling was een preventieve maatregel tegen mogelijke werkstakingen, omdat er ook vluchtelingen waren die buiten de kampen werkten en uiteraard betaald werden.

Verder werden ongeschoolde arbeiders onder meer ingezet in de heide-ontginning of de wegenbouw. Dit gebeurde in het kader van de werkverschaffing.

Voor degenen, die niet aan werk konden komen volgens de wetten van vraag en aanbod van de arbeidsmarkt, was er in 1914 de Nederlandse Bond voor Werkverschaffing. Dit was een nationaal instituut dat zijn best deed om gemeentebesturen en steuncomité's op te wekken om ter bestrijding van de werkloosheid arbeidsplaatsen te creëren. Ook spoorde het de gemeenten aan om eigen commissies op te richten, die de mogelijkheden van werkverschaffing in de regio zouden bestuderen. Het ging de Bond daarbij wel om werk met een duidelijk productief karakter, dus niet zuiver gecreëerd vanuit het standpunt van liefdadigheid.

De Bond bemiddelde zelf niet bij de werkgevers, maar had een coördinerende functie: de plaatsing van de arbeiders werd door de gemeente of door het lokale steuncomité geregeld. Ook werd er streng op toegezien dat allereerst de Nederlandse werknemers in aanmerking kwamen voor de beschikbare arbeidsplaatsen; deze mochten in geen geval benadeeld worden door de inzet van Belgische arbeidskrachten. Aanvankelijk werd de tewerkstelling van geïnterneerden van overheidswege beperkt, om eerst de eigen bevolking aan werk te helpen. Maar al aan het eind van 1914 was er, vooral voor de

⁵⁵ Bossenbroek en Kruishoop, *Vluchten voor de Groote Oorlog*, 41.

geschoolde Belgen, genoeg werk te vinden ⁵⁶). Officieel mocht in ieder geval pas gebruik worden gemaakt van het Belgische potentieel als vastgesteld was, dat er voor bepaalde betrekkingen geen Nederlanders gevonden konden worden.

Naar het blijkt was het in Bergen op Zoom voornamelijk de gemeente, die de tewerkstelling van de Belgen bevorderde; de plaatselijke steuncomité's speelden daarin geen grote rol. Via de 'Gemeente Arbeidsbeurs Bergen op Zoom' werden aanvragen voor arbeidskrachten uit heel Nederland verzameld; vervolgens probeerde deze de vacatures te vullen ⁵⁷). Daarnaast verschaftte de gemeente in de periode 1914-1916 aan een maximum van 90 man werk van verschillende aard. In het eerste jaar ging het voornamelijk om grond-, metsel-, en tuinmanswerk, het uitsorteren van koolgruis en het verrichten van bewakingsdiensten.

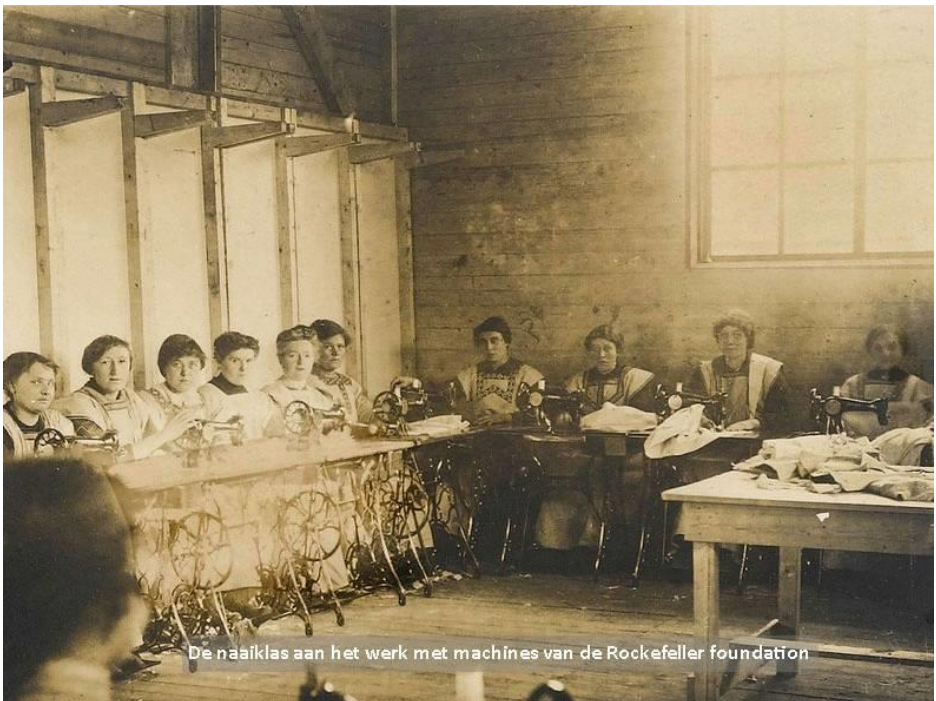
Wat betreft de tewerkstelling kan worden geconcludeerd dat de berichten over de werklust van de kampbewoners niet altijd even positief waren. Niet alle Belgen waren even gemotiveerd om aan de slag te gaan; sommigen vonden het prima om de oorlog door te brengen met de uitkering van de Nederlandse overheid. Daarom zou de regering het in de loop van de oorlog steeds minder bezwaarlijk gaan vinden om maatregelen te nemen om werkweigerers tot arbeid aan te sporen. De meest voorkomende sancties waren het buitensluiten van personen tijdens de werkuren, ze een dag laten doorbrengen in afzondering op water en brood en het niet verstrekken

⁵⁶ C.J.M. Kramers, "Internering in Nederland 1914-1918", *Mars et Historia. Uitgave van de Nederlandsche vereniging ter beoefening van de Militaire Historie* 28 j1994j 23-32, 25.

⁵⁷ De Gemeente Arbeids Beurs was een dependance van de Centrale Arbeidsbeurs in Den Haag, die landelijk vraag en aanbod coördineerde.

van kleding en vergoeding. Slechts bejaarden zouden vrijer blijven in hun doen en laten. Van de inkomsten, verworven door arbeid binnen en buiten het kamp, hield de leiding een vijfde deel in als tegemoetkoming van de kosten, met dien verstande dat het resterende bedrag niet lager mocht zijn dan fl. 8,- per maand.

Naast de werkverschaffing in Nederland probeerde de overheid onder andere in Duitsland vertrouwde adressen voor arbeiders te vinden. Vanuit Duitsland kwam namelijk een voortdurende vraag om arbeiders, vooral voor de oorlogsindustrie en de mijnbouw. Ook probeerden de Duitsers - met wisselend succes - mannen te ronselen in de Zuidwesthoek, om in te zetten bij de bouw van militaire versterkingen ⁵⁸). De bereidheid van de Nederlanders om voor de Duitsers te gaan werken was niet bijster groot en over de werk- en

woonomstandigheden in Duitsland deden veel negatieve verhalen de ronde.

Toch zijn er gedurende de oorlog veel arbeiders (Nederlanders en Belgen) naar Duitsland gegaan. De Belgische overheid had hiervoor toestemming gegeven, maar zag er streng op toe dat geen van haar onderdanen werkte in de Duitse oorlogsindustrie. Ook vanuit Bergen op Zoom vertrokken er regelmatig arbeiders naar de Duitse mijnen, maar hoewel hun aantal niet wordt genoemd blijkt uit de strekking van diverse krantenartikelen dat het er niet bijzonder veel waren.

In de Nederlandse vluchtoorden werd aan de Belgen tevens de gelegenheid geboden om zich te laten inschrijven voor vertrek naar Engeland. Vanuit Bergen op Zoom vertrokken eveneens regelmatig kleine groepjes daarheen. Op dit gebied was er in Nederland een officiële organisatie werkzaam, die Belgische mannen ronselde om in Engeland in de munitiefabrieken te gaan werken: de *'British Government Commission for the transportation of Belgians to the United Kingdom'*. Zoals gezegd was het voor de Nederlandse overheid een moeilijk te verantwoorden beleid, dat Belgische mannen met een dienstplichtige leeftijd de gelegenheid gaf naar een belligerent land te vertrekken. Desondanks migreerden vele duizenden Belgen naar Engeland, waarvan sommigen inderdaad als soldaat dienst namen in het Belgische leger. Om de Duitse overheid geen aanstoot te geven werd er door de autoriteiten streng op toegezien, dat Belgische mannen van dienstplichtige leeftijd niet groepsgewijs werden doorgezonden ⁵⁹).

⁵⁹ Een vreemd verschijnsel was overigens, dat veel Belgische militairen, die in oktober 1914 in burgerkleding aan de grens waren opgevangen, door de Nederlanders naar burgerinterneringskampen werden gebracht, zelfs als ze zeiden militair te zijn. Waarschijnlijk was bij de Nederlandse soldaten de

Hoewel het voor velen eind 1914 - begin 1915 niet gemakkelijk was om een goede betrekking te vinden blijkt, dat veel bedrijven al snel hadden opgemerkt dat de vluchtoorden een verzamelplaats vormden van gespecialiseerde arbeidskrachten. De brieven, gericht aan de kampcommandant en -administrateur van het vluchtoord Plein 13, die in het Bergse gemeente-archief bewaard zijn gebleven, bieden hierover informatie ⁶⁰). Uit de vele verzoekschriften en telegrammen blijkt dat er al vanaf eind 1914 een grote en zelfs zeer gespecificeerde vraag naar arbeidskrachten was. Brieven van bedrijven uit heel Nederland kwamen in januari 1915 bij kampcommandant Quadekker aan; er werd onder andere gevraagd om klompenmakers voor een stoom-klompenfabriek in Veghel (dit verzoek dateerde al van 27 november 1914), 'metaal draaiers, opdragers en branders' voor een Amsterdamse emaillefabriek, ververs voor een chemische wasserij en ververij te Haarlem, glasblazers voor de Witglasfabriek Leerdam, glasmakers en -blazers voor Philips in Eindhoven, mijnwerkers voor de Staatsmijnen, enzovoorts ⁶¹).

Zonder twijfel mag worden gezegd, dat het vluchtoord voor een korte periode (eind 1914, begin 1915) een hele specifieke banenpool was, waarvan gretig gebruik werd gemaakt door de Nederlandse ondernemers. Sommige bedrijven gaven te kennen dat ze bij voorkeur

gedachte erachter, dat de Belgische militairen de kans gegeven moest worden, om vrij in Nederland te kunnen verblijven. Kramers, *"Internering in Nederland"*, 23.

⁶⁰ Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr. VI. 3. Algemene zaken. Ingekomen brieven gericht aan de kampcommandant en administrateur van het vluchtoord Plein 13, 25 november 1914 t/m 15 januari 1919.

⁶¹ Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr. VI. 3. Algemene zaken. Ingekomen brieven

of uitsluitend Nederlandstalige Belgen aanstelden. Andere bedrijven maakte het niet uit, zoals onder meer blijkt uit hun advertenties, die in twee talen waren gesteld.

De opvatting dat de vluchtoorden in het algemeen - en voor Plein 13 gold dit zéker - worden beschouwd als een verzamelplaats van arbeidskrachten was wijdverbreid. Dit wordt aangetoond door één brief, die wel van heel ver kwam. Het verzoek dat vanuit de Verenigde Staten via de Centrale Regeringscommissie in Noord-Brabant bij commandant Quadekker aankwam, waarin werd gevraagd om landbouwers voor de 'Southern settlement and Organisation' uit Baltimore ⁶²).

Zo waren er dus toch diverse mogelijkheden voor de vluchtelingen om aan de slag te gaan. Maar omdat het gevaar dat Belgen beslag zouden leggen op arbeidsplaatsen van Nederlanders aanwezig bleef, zocht de overheid al snel naar geschikt werk voor alle vluchtelingen, zowel voor geschoolde als voor ongeschoolde arbeiders. Enkele initiatieven uit het buitenland, waarvan er één ook in Bergen op Zoom werd gerealiseerd, leverden vrijwel gelijktijdig een bijdrage aan de oplossing van dit probleem.

De al eerder genoemde 'Rockefeller Foundation of the War Relief Committee' stichtte in 29 steden naai- en breiklassen. Vrouwelijke vluchtelingen kregen cursussen om te leren naaien en breien en vervaardigden boven- en onderkleding voor de geïnterneerde Belgische militairen of voor medevluchtelingen. De Rockefeller Foundation liet het aan de provinciale en gemeentelijke afdelingen van het Amsterdams Comité en de Centrale Commissie over waar en hoe

⁶² Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr. VI. 3. Algemene zaken. Ingekomen brieven gericht aan de kampcommandant en administrateur van het vluchtoord Plein 13, 25 november 1914 t/m 15 januari 1919; . brief d.d. 134-1915.

de fondsen besteed zouden worden, en beperkte zich tot de financiering.

In Bergen op Zoom werd in de tweede week van februari 1915 een filiaal opgericht in de barak waarin ook de kerk van Plein 13 was ondergebracht. De Foundation zorgde voor de naaimachines, in samenwerking met de Singer Naaimachine Maatschappij te Amsterdam, en verstreekte ook katoen en linnen. De vrouwen die naaiden, ontvingen fl. 1,00 per week en een kledingstuk. De helft van het geld werd op een spaarbankboekje gezet. De breisters kregen fl. 1,50 per kilo verwerkte wol, plus een kledingstuk. De uitbetaling in natura zou al snel vervallen en de lonen werden verhoogd tot respectievelijk fl. 2,00 en fl. 2,50.

Hier moet opgemerkt worden, dat het geldverkeer in het kamp bestond uit het gewone zilvergeld, in tegenstelling tot dat van bijvoorbeeld Uden, waar speciaal kartonnen geld in omloop was ⁶³). Eén derde van de vervaardigde kleding ging naar de kampeiding voor intern gebruik in het eigen kamp, twee-derde ging officieel naar de Rockefeller Foundation, maar werd waarschijnlijk in zijn geheel door het Amsterdams Comité direct onder andere Belgische vluchtelingen en soldaten verdeeld.

Alles bij elkaar mag uit de berichtgeving uit de periode 1914 -1918 - of liever gezegd uit het ontbreken daarvan - geconcludeerd worden, dat de door de vluchtelingen veroorzaakte economische effecten in Bergen op Zoom zelf zeer marginaal zijn geweest en geen blijvende gevolgen hebben gehad. Het was voornamelijk de middenstand die baat had bij hun aanwezigheid, met name in de eerste maanden.

⁶³ Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr.VI. 3. Algemene zaken.

De plaatselijke industrie heeft wel van het potentieel aan arbeiders gebruik gemaakt, maar de inzet van de Belgen had merendeels een kleinschalig en individueel karakter. Duidelijk is gebleken dat veel bedrijven van buiten Bergen op Zoom een aanspraak deden op de arbeiders (zeker de geschoolden), maar ook dit aspect heeft voor Bergen op Zoom geen repercussies gehad behalve het feit dat sommige Belgen eerder uit de gemeente vertrokken omdat ze elders werk konden vinden.

Uit geen enkele bron komt naar voren dat de vluchtelingen meer zijn geweest dan een tijdelijke vervanging van het eigen arbeiderspotentieel. Evenmin blijkt dat de lokale industrie noemenswaardige voordelen heeft gehad van de aanwezigheid van de Belgen.

Het interieur van de kampkerk op Plein 13

op de balken staan de 10 geboden zoals vermeld in de Vlaamse catechismus

De gang van zaken in het barakkenkamp

Maar laten we de economische kant van deze gebeurtenissen even voor wat hij is, en teruggaan naar het vluchtoord Plein 13 zelf.

Het provisorische tentenkamp was in december 1914 veranderd in een barakkenkamp. Hoewel het bebouwing had van een meer permanente aard zou het toch ook een kort leven beschoren zijn.

Het einde van het jaar naderde ondertussen snel en door de militairen van Bergen op Zoom werd voor de Belgische kinderen een uitbundig Sint Nicolaasfeest georganiseerd. De plaatselijke dagbladen schreven er enkele warmhartige artikelen over. Maar het hierdoor opgeroepen gevoel van saamhorigheid werd enkele weken later weer verstoord: rond de kerstdagen en de jaarwisseling was er sprake van enkele vervelende incidenten. In een paar café's vonden vechtpartijen plaats tussen Belgen en Nederlanders.

Het rumoer in en buiten het kamp was voor de autoriteiten reden om 750 personen naar kamp Nunspeet over te brengen en een tiental uitgesproken baldadige Belgen uit deze groep werd naar de werkinrichtingen van Veenhuizen overgebracht ⁶⁴).

Van 7 tot 21 december 1914 was er een toename van het aantal nieuwe vluchtelingen. De instroom van Belgen van over de grens was nog steeds niet ten einde; waarschijnlijk waren het op dit moment voornamelijk personen, die vanuit economische motieven naar Nederland migreerden. Rond 19 december 1914 was het aantal kampbewoners weer iets toegenomen: het bewoog zich rond de

⁶⁴ W. van Ham, Bergen op Zoom en de vlucht der Belgen, 26.

5.000. Vanuit de grensstreek kwamen nog 150 vluchtelingen, die door de Bergse politie opgevangen en naar lokaal De Boterwaag ⁶⁵⁾ overgebracht waren, om vervolgens in het vluchtoord ondergebracht te worden.

De overtocht over de door de Duitsers streng bewaakte grens was allang niet meer zo gemakkelijk als in de herfst daarvoor. Veel Belgen kwamen met kleerscheuren van de prikkeldraadversperring in Bergen op Zoom aan en sommigen waren door de grenstroepen -ook de Nederlandse- beschoten ⁶⁶⁾. Er werd geschat dat er in de laatste twee weken van 1914 nog zo'n 2.000 nieuwe vluchtelingen aankwamen in de stad, de meerderheid op doortocht vanuit Zeeuws-Vlaanderen. De meesten van hen werden op Plein 13 ondergebracht, in afwachting van transport ⁶⁷⁾.

Op 31 december waren er nog zo'n 7.000 Belgische vluchtelingen in Bergen op Zoom, stad en vluchtoord bij elkaar genomen. Twee dagen ervoor had er opnieuw een zware storm huisgehouden in Plein 13. Door grote stormschade werden er rond de jaarwisseling even geen nieuwe vluchtelingen in het vluchtoord opgenomen. Burgemeester Hulshof verzocht zelfs zijn burgers weer om Belgen in hun woning te huisvesten. Dit was echter maar een kleine noodsprong: enkele dagen later zou het kamp weer mensen binnenlaten.

Naast de instroom gingen ook de transporten door. De afvoer van mensen was hoogst noodzakelijk omdat de hoeveelheid arriverende vluchtelingen de capaciteit van Plein 13 soms bijna te boven ging. Het leeuwendeel was dan wel op doortocht. maar ook deze mensen moesten gevoed en gehuisvest worden. Er was in januari 1915

⁶⁵⁾ Zuivelplein.

⁶⁶⁾ De Zoom. Dagblad van het zuiden, d.d. 8-1-1915.

⁶⁷⁾ De Zoom. Dagblad van het zuiden, d.d. 3-1-1915.

nauwelijks ruimte om nieuwe vluchtelingen op te nemen. Alleen als er regelmatig transporten uit het kamp plaatsvonden zou er voldoende plaats vrij blijven.

Op 10 januari 1915 werd bekend dat de regering officieel aan het gemeentebestuur had doorgegeven dat het vluchtelingenkamp in Bergen op Zoom, dat oorspronkelijk een noodkamp was, zou blijven bestaan. Alleen wanneer het aantal Belgen de capaciteit van het kamp overschreed, zouden er nog vluchtelingen worden afgevoerd. Wél zou er op worden toegezien, dat de kwade elementen nog verwijderd werden ⁶⁸).

De gezondheidssituatie in Plein 13 was sinds het einde van het vorige jaar aanzienlijk verbeterd. Toch liet de hygiëne in het kamp over het algemeen veel te wensen over; vooral van vlooiën had men veel last. Hoewel de hulpverlening al vanaf het eerste moment bedacht was op het uitbreken van epidemieën, was het moeilijk gebleken om daar

Kinderen op het kamp Plein 13, met (zojuist door de dame links geschonken?) regencapes
Rechts het onderwijzend personeel, midden achter het damescomité

afdoende maatregelen tegen te nemen. In de eerste weken van oktober was men in kamp Kijk in de Pot al begonnen met inenting tegen pokken. Maar van de voorgenomen quarantaine-maatregelen, waarbij de vluchtelingen, voordat ze in het kamp werden toegelaten, eerst een tijd in een lokaal aan de Vismarkt moesten doorbrengen, kwam vanzelfsprekend weinig terecht.

In 1915 verscheen er in de landelijke pers een beschuldiging, afkomstig van de leiding van vluchtoord Nunspeet, waarin beweerd werd dat de hoge sterfte onder de daar inwonende kinderen veroorzaakt werd door de komst van transporten met vluchtelingen uit Bergen op Zoom. Men probeerde de schuldvraag aangaande het ziektecijfer in dit kamp af te schuiven op de kampleiding van Plein 13.

Luitenant Quadekker schreef aan De Telegraaf dat deze bewering niet gegrond was. Hij noemde de gezondheidssituatie in het Bergse kamp goed, en de melkvoeding van de kinderen naar omstandigheden bijna ideaal. Daarnaast vermeldde hij, dat het sterftcijfer in het kamp uitzonderlijk laag was, en hij wees op de vele complimenten over de toestanden in het kamp die hij de laatste tijd ontvangen had van hoge regeringsfunctionarissen en buitenlandse waarnemers ⁶⁹).

In de aanvangsperiode van Plein 13 waren er inderdaad veel kinderen - dagelijks 40 à 50 - met maag-darmstoornissen. Daartegen waren echter meteen maatregelen genomen door het oprichten van een zuigelingenkeuken waar door vrouwen van het Dames-Comité rijstewater, verdunde en volle melk, karnemelk, karnemelkpap, kindermelk en dergelijke producten werden verstrekt voor het

⁶⁹ Tweede Kamerlid Schager noemde "de toestand hier veel gunstiger dan in Nunspeet". De Zoom. Dagblad van het zuiden, d.d. 21-1-1915.

herstel van de kleine Belgjes. In het begin van 1915 was de toestand aanzienlijk verbeterd.

Enkele maanden na de polemiek in 'De Telegraaf' was het echter weer mis in het vluchtoord: in maart 1915 was er opnieuw een roodvonk-epidemie. De hernieuwde quarantaine-maatregelen (waaronder het verbod om het kamp te verlaten) stuitten op 9 en 10 maart op verzet van de Belgen, en met name de woonwagenbewoners, waardoor kortstondig een rumoerige situatie ontstond. Deze eindigde al snel toen op de elfde de maatregelen weer konden worden opgeheven ⁷⁰⁾. Op 10 februari 1915 schatte men in Bergen op Zoom dat er nog ongeveer 8.000 Belgische vluchtelingen in de gemeente waren ⁷¹⁾. De meeste tenten op Plein 13 waren inmiddels afgebroken, om plaats te maken voor houten barakken. Er was intussen ook een Katholieke kerk in het kamp - kerk van het Heilig Hart genoemd -, die ruimte bood aan 1.000 gelovigen. Deze was op 6 februari door deken Raaymakers ingewijd. In dezelfde week was de kampschool voor Belgische kinderen

geopend.

Het kerkgebouw werd vervolgens op 13 februari plechtig ingehuldigd door de bewoners van het kamp. Het was een zeer officiële aangelegenheid; aanwezige prominenten hierbij waren de pastoors van de Bergse parochies, regeringscommissaris Ruys de Beerenbrouck, het college van burgemeester en wethouders, de kantonnements- en de kampcommandant, de geneeskundige staf en de inspecteur van her Bijzonder Onderwijs in België. Pastoor Maes, die al vanaf 7 oktober 1914 de zielzorg in het kamp voor zijn rekening had genomen, verzorgde de diensten. Dit zou hij blijven doen tot aan zijn vertrek uit het kamp op 25 april 1915, de datum waarop hij naar Uden ging. Terwijl Plein 13 steeds meer geschikt gemaakt werd voor het verblijf van vluchtelingen, was de Nederlandse regering juist van plan meer vaart te zetten achter haar centralisatiebeleid met betrekking tot de burgervluchtelingen. Aan de toezegging dat het kamp zou blijven - van 10 januari 1915 - werd plotseling voorbijgegaan.

Op vrijdag 12 februari verzond Ruys de Beerenbrouck een officiële circulaire naar de burgemeesters van Noord-Brabant en Zeeland, waarin werd verklaard dat de Belgische vluchtelingen uit de zuidelijke provincies moesten worden verwijderd.

Er was wat onenigheid tussen de verschillende betrokken overheidsfunctionarissen. over de vraag of de Belgen desnoods onder dwang weggevoerd konden worden, of niet. Cort van der Linden besloot dat de overheid nadrukkelijk zou proberen om de indruk van pressie te vermijden.

Al op zaterdag 13 februari liet wethouder Van Hasselt van Bergen op Zoom dit bericht onder de vluchtelingen verspreiden. In de kennisgeving die hij uitgaf stond echter toch, dat de relocatie desnoods

onder dwang zou worden uitgevoerd. Meteen ontstond er hevige paniek bij de Belgische vluchtelingen.

Maar niet alleen de Belgen, ook de Bergenaren en de plaatselijke pers toonden zich verontwaardigd. Er werd gewezen op het feit dat zelfs vluchtelingen die nog ruim in eigen onderhoud konden voorzien en - bij vergissing - zelfs Nederlanders met bewijzen van hun nationaliteit een bevel tot overplaatsing hadden gekregen!

Van Hasselt kwam in de plaatselijke pers dermate onder vuur te liggen, dat hij het bevel wijzigde in een verzoek, wat zijn positie echter niet veel verbeterde. En toen de treinen op de aangegeven dag uiteindelijk vertrokken, bleek het project gesaboteerd te zijn: tot groot leedvermaak van de Bergenaren hadden er slechts 65 Belgen aan de oproep gehoor gegeven ⁷²).

Tabel 1 Aantal Belgische vluchtelingen, aanwezig in de zes voornaamste Noord-Brabantse steden in de eerste weken van april 1915.

Bergen op Zoom	3.500
Den Bosch	684
Breda	3.600
Roosendaal	2.000
Eindhoven	575
Tilburg	1.500

bron: dagblad 'De Zoom. Dagblad van het zuiden', d.d. 13-4-1919.

De onmiddellijke ontruiming van het kamp werd vooralsnog opgeschort, maar de transporten gingen door. Op 15 februari verhuisde een onbekend aantal Belgen naar Ede, twee dagen later

⁷² Van der Rijt, Een stroom van vluchtelingen, 20.

gevolgd door nog eens 700 mensen, terwijl er 500 met bestemming Nunspeet vertrokken. Veel van deze vluchtelingen waren op doortocht vanuit Zeeland. Eén specifiek gebouw in Plein 13 kreeg hierdoor de naam ‘het Doorgangshuis’ ⁷³).

De in tabel 1 weergegeven cijfers geven een indicatie van de rol van Bergen op Zoom in de opvang en doorvoer van vluchtelingen. In onderstaande tabel had alleen Breda op dit tijdstip meer Belgen binnen de gemeentegrenzen en gezegd moet worden, dat het verschil met Bergen op Zoom - van de zes de kleinste stad - te verwaarlozen was.

Op 21 april 1915 kon men vaststellen, dat het aantal in Bergen op Zoom verblijvende vluchtelingen aan het dalen was: het merendeel van de Belgische gezinnen die oorspronkelijk in Zeeuws-Vlaanderen waren aangekomen was inmiddels over Nederland verspreid, zodat er vanuit deze regio minder mensen aankwamen. Er werden vanaf deze datum geen vluchtelingen meer opgenomen van elders ⁷⁴). In het kamp-register stonden eind april nog circa 2.000 vluchtelingen opgetekend en er zouden nog 1.700 Belgen in de stad wonen: 3.700 in totaal ⁷⁵).

Ondanks de protesten wist men zich in Bergen op Zoom toch niet aan het spreidingsbeleid te onttrekken; op 25 april werd bekend dat het kamp op de achtentwintigste en negenentwintigste ontruimd zou worden. Al vanaf begin 1915 waren er vele transporten georganiseerd om Belgen af te voeren, maar in de periode 25 april tot 4 mei voerden de treinen daadwerkelijk de laatste reguliere vluchtelingen weg van

⁷³ Van Buyten, *In ballingschap*, 86.

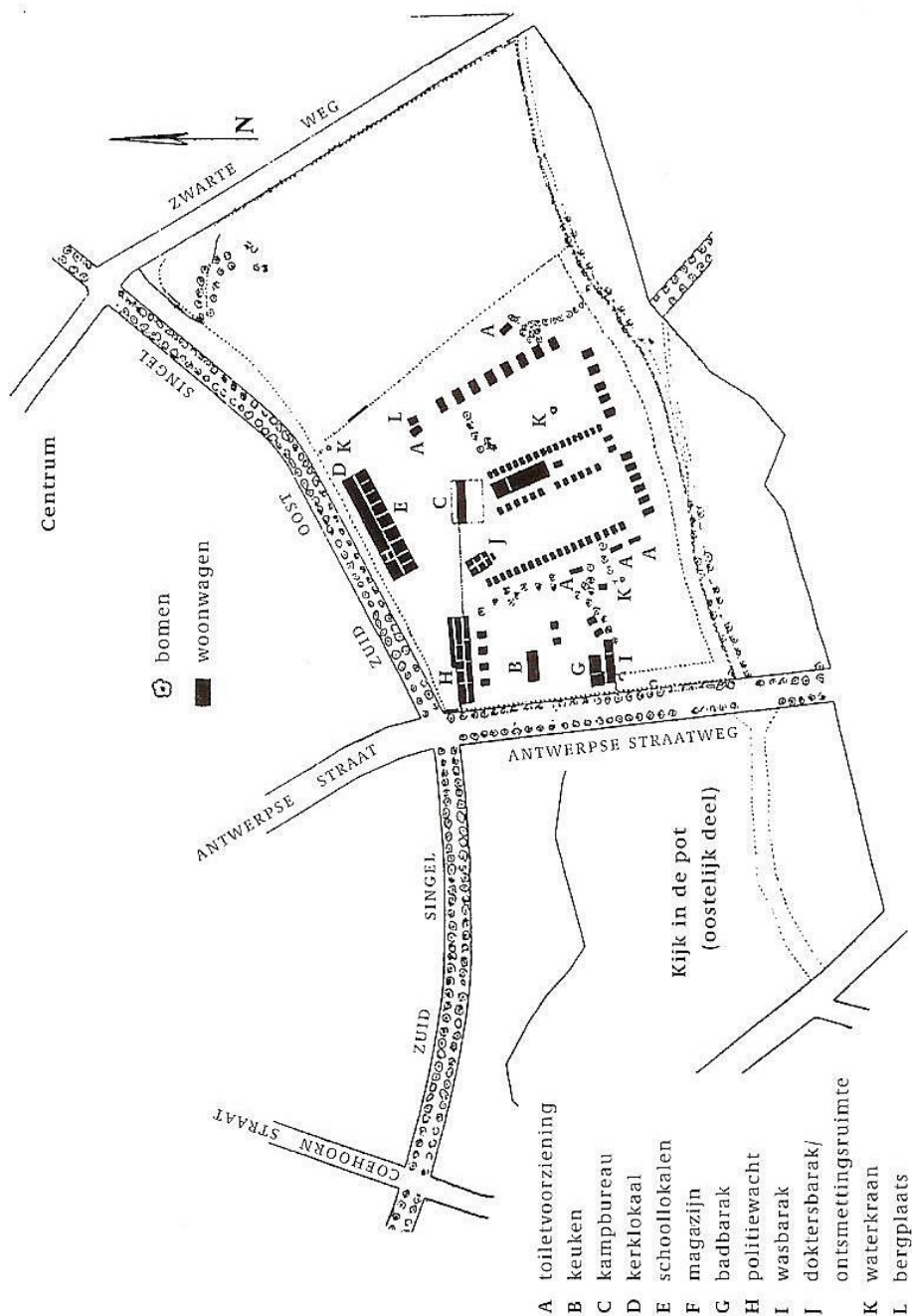
⁷⁴ De Zoom. Dagblad van het zuiden, 21-4-1915.

⁷⁵ Van Buyten, *In ballingschap*, 86.

Plein 13. Naast de vluchtoorden van Nunspeet, Uden en Ede was het opvangkamp in Gouda een van de belangrijkste bestemmingen ⁷⁶). De bedoeling was dat het vluchtoord op zaterdag 1 mei leeg zou zijn, maar deze streefdatum werd met enkele dagen overschreden. Veel vluchtelingen hoopten toch op een of andere manier in het kamp te kunnen blijven; blijkbaar was de angst voor het onbekende groter dan de ongemakken van hun huidige verblijfplaats. Als ze het geld ervoor hadden, probeerden ze een woning in de stad te verkrijgen. De laatste 200 vluchtelingen uit de barakken vertrokken op 4 mei 1915 naar Ede. Het merendeel van de afgevoerde Belgen was negen maanden in Bergen op Zoom woonachtig geweest. De laatste linnen tenten werden opgeruimd, maar het kamp bleef open voor doorzendingen vanuit Zeeland. Vluchtelingen die nog vanuit België aankwamen werden rechtstreeks naar Roosendaal doorgezonden, naar een 'passantenbarak' gelegen tegenover het Roosendaalse station. De vluchtoorden van Hontenisse en Bergen op Zoom waren geheel, en dat van Roosendaal bijna geheel ontruimd, uitgezonderd ouden van dagen, zieken, bewoners van woonschepen en woonwagens. Omdat het zwaartepunt van de vluchtelingenconcentratie naar het oosten verschoof, werd het kantoor van Ruys de Beerenbrouck eind mei 1915 naar Uden overgebracht ⁷⁷). Aan de wens van de militairen was eindelijk gehoor gegeven: het merendeel van de vluchtelingen uit Plein 13 was afgevoerd. Het kamp bood nu nog slechts onderdak aan circa 700 woonwagenbewoners.

⁷⁶ Van Buyten, *In ballingschap*, 88.

⁷⁷ De Zoom. Dagblad van het zuiden, d.d. 4-5-1915.

Wagenkamp Plein 13

Het barakkenkamp was in bedrijf geweest tot eind april 1915. Vanaf 4 mei bestond het vluchtoord in Bergen op Zoom nog uitsluitend uit de wagenkampen. waarvan werd aangenomen, dat ook deze snel ontruimd zouden worden ⁷⁸). De meeste barakken werden gesloopt. Van Buyten merkte op: “Plein 13 werd grotendeels een kale en doodse vlakte, waarop, hier en daar, ledige loodsen hunne afwezige bewoners schenen te betreuren. Al de liefdadige Nederlandse helpsters schorsten hare werkzaamheden, zoodat weldra, buiten de militaire overheid en de aalmoezeniers, ik moederziel alleen tegenover de wagenbewoners of de interessante klas van Belgen stond” ⁷⁹). Het was op dat moment nog niet zeker, of ook de woonwagenbewoners moesten vertrekken. In de kranten werd daar druk over gespeculeerd⁸⁰).

Uiteindelijk maakte de regering haar plan bekend: de barakken voor de algemene voorzieningen zouden blijven staan, maar vanaf mei 1915 was Plein 13 officieel alleen nog bedoeld voor vluchtelingen die in woonwagens gehuisvest waren. Er werden zelfs nieuwe werkzaamheden voorgenomen: in mei zou er een riolering aangelegd worden voor het afvoeren van keukenwater van Plein 13, dat

⁷⁸ Van Buyten, *In ballingschap*. 89.

⁷⁹ Van Buyten, *In ballingschap*. 89.

⁸⁰ De Zoom. Dagblad van het zuiden, d.d. 27, 28 en 29-4-1915.

voorheen in de greppels langs de Antwerpsestraat en de Zuidoostsingel liep ⁸¹). Het kamp werd dus nog steeds verbeterd. Voor de komst van de allereerste wagens moeten we helemaal teruggaan naar oktober 1914. Toen al kwamen de wagenbewoners in Bergen op Zoom aan, samen met de andere vluchtelingen. In de loop van 1915 zouden er steeds meer arriveren. Dit waren niet noodzakelijk gevluchte Belgen: uit heel de Zuidwesthoek (volgens Van Buyten zelfs uit heel Noord-Brabant en Zeeland) werden wagens naar Bergen op Zoom gedirigeerd. Dit gebeurde op last van de militaire overheid, die zo het verbod op het reizen langs de grens wilde handhaven en de mogelijkheid tot spionage wilde verkleinen. Eind maart 1915 was het zuidwestelijke gedeelte van het kamp nog steeds gevuld geweest met woonwagens, voornamelijk afkomstig uit België. Omdat er veel nieuwe woonwagens overkwamen uit plaatsen in Nederland was rond dit tijdstip ook een gedeelte aan de oostzijde van Plein 13 met prikkeldraad afgescheiden van de rest van het kamp. Dit werd het 'Hollands wagenkamp' genoemd. De eerste van deze wagens waren de week ervoor aangekomen. De scheiding in twee afzonderlijke gedeelten werd niet alleen uitgevoerd omdat het eerstgenoemde terrein te weinig ruimte bood, maar ook omdat er nogal wat ongeregeligheden plaatsvonden tussen de Belgen en de nieuwkomers ⁸²). Op 1 april 1915 waren er circa 109 woonwagens in Plein 13 aanwezig: 46 in het Belgische of 'Groot' wagenkamp, 43 in het Hollands' of 'Klein' wagenkamp en 20 in 'Wagenkamp B'. In dit laatste kamp werd een aantal wagens met de meest onrustige elementen

⁸¹ Van Buyten, *In ballingschap*. 26.

⁸² Van Buyten, *In ballingschap*. 118

afgezonderd. De wagens waren ongeveer 4 x 1,80 x 1,80 m. en het aantal inwoners varieerde van 1 tot maximaal 12.

De Belgische woonwagenbewoners waren over het algemeen afkomstig uit Antwerpen, Brabant, Oost- of West-Vlaanderen. Het Hollands wagenkamp huisvestte niet alleen Nederlanders, maar in feite alle nationaliteiten behalve de Belgische; genoemd worden Napolitaners, Bohemers en Fransen ⁸³). Ook in de woonwagenkampen werd een klasse-onderscheid gemaakt. De meerderheid van de wagens waren zogenaamde kramerswagens; de inwoners van deze wagens vormden een soort middenlaag. De 'bovenlaag' bestond uit de luxewagens, en de 'onderlaag' uit pottenlappers- en scheerslijperswagens. Van de laatste waren er weinig, tot grote geruststelling van de kampleiding. De wagenbewoners werden

⁸³ Van Buyten, *In ballingschap*. 117

beschreven als ruw en niet al te proper volk. Het reglement van het wagenkamp is bewaard gebleven en laat zien, dat de bewoners behoorlijk kort gehouden werden.

De overheid ontruimde na mei 1915 nog wel het Hollandse wagenpark; de bewoners moesten met hun wagen naar de gemeente waar ze ingeschreven stonden. De meesten vertrokken rond juli en augustus van datzelfde jaar. Het Belgische wagenkamp, ook wel het 'Villapark' genoemd, liet men staan. Wat er met de woonwagenbewoners van de overige nationaliteiten gebeurde, is onduidelijk. In de kampregistratie komen ze na 1915 niet meer voor, zodat we moeten aannemen dat ze uit Plein 13 verwijderd zijn, maar hun datum van vertrek en hun bestemming ontbreken.

Het Belgische wagenkamp werd uit de prikkeldraadomheining verplaatst naar het terrein, waar voorheen de woonbarakken stonden. Het merendeel van de woonwagens werd in twee U-vormen opgesteld die met hun open zijde in de richting van de barak van de kampadministratie wezen. Een aantal andere wagens stond iets meer naar het westen, bij de barak van de politie. De open zijde van de wagens

werd geplaatst in de richting van deze twee barakken, wat het toezicht aanmerkelijk vergemakkelijkte. Vergeleken met het voorheen zo afgelegen wagenkamp. Voldoende ruimte werd opengelaten zodat de andere kampstraten gevormd zouden kunnen worden. die in latere maanden nog door nieuwkomers bevolkt werden. In het midden van elke U-vormige plaats werd een waterkraan met een put en riolering aangelegd en voorzieningen werden getroffen voor gasverlichting in plaats van de elektrische verlichting (omdat het contract daarvan veel te hoog was geworden voor het sterk ingekrompen kamp). Waar nodig

werd de grond opgehoogd en werden nog greppels gegraven voor de afvoer van water ⁸⁴).

Op het grasland buiten de kampstraten en op de plaats van het voormalige Hollandse wagenkamp mochten de paarden, geiten, schapen en het pluimvee van de Belgen kosteloos weiden. Dit werd pas in 1917 verboden toen deze gronden wegens de heersende voedselschaarste, omheind en met bonen en aardappelen beplant werden.

De berichtgeving over het wagenkamp Plein 13 is uiterst mager en ook uit de kampadministratie zijn erg weinig bijzonderheden te achterhalen. De inwonertallen zijn in tegenstelling tot voorgaande periodes bijzonder accuraat, maar achtergronden van het leven in het wagenkamp ontbreken. Ook in de correspondentie van de kampcommandant en in de dagbladen ontbreekt de benodigde informatie. De berichtgeving die er is, is voornamelijk van negatieve aard, zoals die over de ongeregelde heden in het kamp van juni 1916. In het begin van deze maand brak er om onduidelijke redenen een rel uit in het kamp, waarbij een dode viel. Ten gevolge van deze rel werd op 4 juni 1916 het vaste detachement van Plein 13 door het militair gezag teruggeroepen ⁸⁵). Het kampbestuur van het vluchtoord kwam in

⁸⁴ Van Buyten, *In ballingschap*. 120

⁸⁵ De Nederlandse overheid bleef gedurende de gehele oorlog gespitst op het verwijderen van lastige elementen en maande de lokale overheden om dat ook te blijven. De keuze tussen terugkeer naar België of opname in Nunspeet bleef van kracht. De burgemeesters van de gemeenten van Noord-Brabant werden nog in 1918 door A. van Voorst tot Voorst, de commissaris van de koningin in Noord-Brabant, attent gemaakt op het feit dat ze de lastige Belgen met die maatregel moesten confronteren.

Streekarchief Nassau-Brabant, Administratief archief van de gemeente Putte

handen van burgerlijke bestuurders. Op zich was dat geen slechte maatregel, want de militaire overheid van het vluchtoord wisselde nogal eens, wat slecht was voor de sfeer in het kamp. De nieuwbakken commandanten voerden soms hun eigen hervormingen in, die de regelmaat in het kamp verstoorden. En meermalen werden deze hervormingen vervolgens weer vervangen door nieuwe reguleringen van de volgende commandant. In ieder geval werd reserve 1e luitenant Asselbergs, die van 30 december 1915 commandant van Plein 13 was geweest, teruggeroepen, en tot april 1919 zouden burgerlijke bestuurders -administrateurs genoemd- het kamp beheren.

1811-1017 inv.nr. 45g, Stukken betreffende toezicht op vreemdelingen 1849-1851 en 1912-1938. Brief d.d. 21-2-1018.

Cijfers betreffende bevolking en verzorging

Het speurwerk in het gemeentearchief van Bergen op Zoom naar harde cijfers die een indicatie konden geven over het bevolkingsaantal, de bevolkingsopbouw, enzovoorts was behoorlijk intensief, maar leverde relatief weinig op. In de voorgaande tekst heb ik veel gebruik gemaakt van schattingen. De reden hiervoor is dat er eenvoudig voor de periode oktober 1914 tot april 1915 weinig concrete getallen worden gegeven over de grootte van de groep vluchtelingen in Bergen op Zoom. Voor de vluchtelingen die in deze periode verbleven in de Bergse vluchtoorden gaat dit in nog sterkere mate op. Pas na april 1915 worden de bronnen wat duidelijker, en dan nog geven ze hooguit de omvang van de kampbevolking weer. Plaatsen van herkomst, beroepen, indeling in leeftijdsgroepen, geboorte- en sterftcijfers ontbreken vrijwel geheel. Daarbij komt dat het beschikbare materiaal voornamelijk bestaat uit de oorspronkelijke lijsten, die voortdurend werden bijgewerkt. Ze staan dus vol doorhalingen en aanpassingen en zijn in sommige gevallen vrijwel onleesbaar. Het bewerken van het aanwezige archiefmateriaal betreffende de vluchtoordbevolking - voor zover mogelijk - was binnen het tijdsbestek van dit werk een onmogelijke taak.

Over de kosten van de verzorging van de vluchtelingen in Plein 13 is beter geordend materiaal bewaard gebleven. Kijk in de Pot en Plein 13 kostten de Nederlandse regering samen in totaal ruim 400.000 gulden.

Tabel 2 Weergave van de uitgaven van Plein 13,
periode oktober 1914 t/m maart 1919
(bedragen afgerond op hele guldens)

	1914	1915	1916	1917	1918	1919	totaal
personele hulp	2.298	2.748	2.501	2.904	2.791	408	13.650
huisvesting	5.602	57.158	-	-	-	-	62.760
bewaking	-	-	2.183	2.912	4.609	434	10.138
waterverbruik	812	1.217	659	246	201	25	3.160
huishoudelijke uitgaven	-	964	2.132	698	603	-	4.397
voeding	4.228	58.358	36.132	31.602	27.944	885	159.149
verlichting & verwarming	7.235	18.635	4.526	5.067	4.305	36	39.804
geneeskundige hulp & hygiëne	11.817	11.264	3.105	3.184	3.788	543	33.701
kleding	8.558	3.588	1.732	1.625	1.916	2	17.421
diversen 1)	20.548	24.960	3.393	3.285	4.141	663	56.990
totaal alle posten	61.098	178.892	56.363	51.523	50.298	2.996	401.170

- Niet nader gespecificeerd

Bron: Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr. VI. 24. Register van woonwagenbewoners vluchtoord Plein 13, 1914. 1915, & inv.nr. VI. 25, Register van bewoners der barakken en woonwagens vluchtoord Plein 13, 1916 t/m 1919.

De grootste posten - huisvesting en voeding - namen daar samen al meer dan de helft van in beslag:

alleen al het aanleggen van basisvoorzieningen en de bouw van het barakkenkamp in 1915 kostte ruim 57.000 gulden. Daarna hoefden er echter geen uitgaven voor de huisvesting meer te worden gedaan: deze post verdwijnt in 1915. De kosten van de voedingsmiddelen bereikten eveneens een piek in 1915. (Bij het lezen van de hierna volgende tabel moet in het oog gehouden worden, dat het vluchtoord in de jaren 1914 en 1919 niet de volle 12 maanden in bedrijf was. De kolom '1914' symboliseert de periode vanaf midden oktober, toen werd begonnen met het aanleggen van het kamp. De kolom '1919' staat voor de eerste drie maanden van dat jaar; in april 1919 was het vluchtoord niet langer in gebruik.)

Voor meer informatie over het leven van de Belgische vluchtelingen in het woonwagenkamp verwijs ik naar de krantenartikelen en archiefstukken in het gemeentearchief van Bergen op Zoom. Het bestaan van deze kleine groep mensen heeft zeker zijn interessante kanten, maar hun invloed op de gemeente Bergen op Zoom was hooguit marginaal, en ruimtegebrek dwingt mij om een selectie te maken. Het volstaat om te zeggen dat de omstandigheden in Plein 13, naarmate de oorlog voortduurde, niet bepaald beter werden. In het derde oorlogsjaar zou er uiteindelijk een structurele verslechtering in de leefomstandigheden intreden; door de neutraliteitseisen werd het steeds moeilijker om het niveau van de handel op peil te houden. Op 1 februari 1917 kondigde Duitsland de onbeperkte duikbootoorlog af en in april 1917 raakten de Verenigde Staten bij de strijd betrokken, zodat Nederland ook in de Amerikaanse havens doorvoerproblemen kreeg. Daarnaast gingen Groot-Brittannië en de Verenigde Staten ertoe over

Nederlandse schepen in beslag te nemen voor eigen gebruik. De invoer in Nederland 'over' zee werd hierdoor bijna onmogelijk, waardoor ook de werkloosheid fors steeg omdat de grondstoffeninvoer stillag ⁸⁶). De overheid moest vanaf 1917 noodgedwongen meer maatregelen gaan nemen. Brood ging op de bon, later gevolgd door steenkolen en veel andere voedingsmiddelen. Ten gevolge van de illegale productie voor smokkeldoelinden moest ook de landbouwsector door overheid gestuurd worden. In de winter van 1917-1918 waren er grote tekorten aan brandstoffen. De situatie zou tot aan het eind van de oorlog blijven verslechteren ⁸⁷). In het laatste oorlogsjaar verslechterde de voedselsituatie in Nederland zienderogen. De aanvoer verminderde sterk en ook in de kampen ging men over tot rantsoenering. Het dagelijkse aantal calorieën in de kampen bedroeg in 1918 amper 1750, wat beslist als ondervoeding kan worden beschouwd ⁸⁸). Zonder twijfel zal het leven van de woonwagenbewoners in deze periode geen feest geweest zijn.

⁸⁶ C. Bleijenberg,alleen voor slachtoffers der tijdsomstandigheden, 23.

⁸⁷ C. Bleijenberg,alleen voor slachtoffers der tijdsomstandigheden, 24.

⁸⁸ Bossenbroek en Kruishoop, *Vluchten voor de Groote Oorlog*, 49.

Effecten op het
sociale leven van
Bergenaren en Belgen

Effecten op het sociale leven

1

Hulpverlening

Opnieuw maken we een sprong terug in de tijd, om nog een aspect van deze nieuwe Bergse samenleving onder de loep te nemen. Wat was namelijk het effect van de aanwezigheid van de vluchtelingen op de sociale structuren van de gemeente en: waren er blijvende gevolgen voor de Bergenaren? Bracht de stroom van Belgen permanente veranderingen met zich mee, of was er alleen maar sprake van een gewijzigde maatschappelijke situatie, zolang de Belgen in Bergen op Zoom verbleven?

In ieder geval deed de aanwezigheid van de vluchtelingen in Plein 13 zich op sociaal terrein zeker voelen voor de Bergenaren; er veranderde in zeer korte tijd zeer veel in het sociale leven in Bergen op Zoom. Eén voorbeeld ervan is de betrokkenheid van vele burgers bij de steunverlening en het werk dat ze daarvoor verrichtten in de steuncomite's. Deze steuncomite's vervulden, zoals we al zagen, een belangrijke rol in het hulpverleningsproces. Tegenwoordig is het niet meer dan normaal dat de overheid rampenscenario's klaar heeft, zodat in geval van calamiteiten voor opvang van grote groepen mensen kan worden gezorgd. Bovendien is er sinds de jaren vijftig een netwerk van sociale zekerheid opgebouwd dat de zorg voor minder bedeelden garandeert. Dit was niet altijd zo. In de vorige eeuw was het nog zo, dat voornamelijk de sociale bovenlaag van de natie verantwoordelijk werd gesteld voor de zorg voor de minder bedeelden. Nu had deze opvatting rond de eeuwwisseling veel terrein verloren; steeds meer

mensen deelden de mening dat de centrale overheid de taak van de particuliere hulpverleners moest overnemen. De regering nam haar nieuwe positie echter slechts aarzelend in en veel welgestelden bleven zich toch nog verantwoordelijk voelen voor de armen. Het gevolg van dit alles was dat er bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog tientallen particuliere comité's en commissies werden opgericht - voornamelijk op lokaal nivo - maar dat er ook van overheidswege verschillende organen tot stand kwamen. Zodoende was er in de herfst van 1914 een ingewikkeld netwerk ontstaan van nationale, provinciale en lokale instellingen, specifiek gericht op de hulp aan de Belgische vluchtelingen. Enkele van deze instellingen zijn al in de voorgaande hoofdstukken naar voren gekomen; de Centrale Commissie, het Amsterdams Comité, het Steun-comité van Bergen op Zoom, het Dames-Comité. Verder waren er talloze commissies voor kledingverstrekking, financiële steun, onderwijs, bureaus voor

De kledingcommissie op bezoek bij de kampcommandant

inlichtingen, enzovoorts. Daarbovenop kwamen nog eens de instellingen die in het buitenland waren opgezet, zoals de Commission for Relief in Belgium, de Society Of Friends, de British Government Commission for the transportation of Belgians to the UK, enzovoort. Ook Belgische overheidsinstanties speelden een rol; genoemd is al het Belgische Ministerie van Arbeid. De correspondentie van de kampleiding van Plein 13 bevat talloze brieven van al deze verschillende instanties. Uit deze correspondentie blijkt dat de leiding van het vluchtoord met meer rekening moest houden dan alleen de verzorging van de Belgische vluchtelingen; het kampbestuur had internationale verplichtingen ten opzichte van en banden met organisaties over heel de wereld ⁸⁹).

En alsof het allemaal nog niet genoeg was werd er ook nog een aanzienlijk netwerk van Nederlandse instanties opgebouwd, die - al dan niet gedeeltelijk - van belang waren voor de economische situatie van de Belgische vluchtelingen, zoals bijvoorbeeld de Centrale Arbeidsbeurs en de Nederlandse Bond voor Werkverschaffing. De doelstellingen en bevoegdheden van al deze organen overlaptten vaak, zodat gezegd kan worden dat in de laatste drie maanden van 1914 de hulpverlening even chaotisch en ongecoördineerd was als de vluchtelingenstroom die onze grenzen passeerde. Burgercomité's, burgemeesters en militairen liepen elkaar soms behoorlijk in de weg. Pas na verloop van enkele maanden zou het geheel overzichtelijker en toegankelijker worden.

⁸⁹ Archief van het vluchtoord Plein 13 inv. nr. VI. 3, Ingekomen brieven gericht aan de kampcommandant en administrateur van het vluchtoord Plein 13, 25 november 1914 t/m 15 januari 1919.

De instanties, die voor de Belgische vluchtelingen in Bergen op Zoom het meest van belang waren zijn: de lokale onderafdeling van de Centrale Commissie onder voorzitterschap van burgemeester Huishof, het Dames-Steun-comité en de plaatselijke Rode Kruis-afdeling. Een volledig verslag van hun activiteiten laat ik buiten beschouwing; het zou waarschijnlijk genoeg stof geven voor een heel ander artikel. Een uitgebreide beschrijving van hun doelstellingen en taken wordt gegeven in het werk van Jules van Buyten.

Overigens verenigden ook de Belgen zelf zich. Eén van die initiatieven was het Belgische comité 'Pro patria Belgica' dat al vorm kreeg op 14 oktober 1914, als een soort eigen 'centraal comité voor Belgische vluchtelingen'. De doelstellingen waren voornamelijk het verschaffen van informatie aan landgenoten, bemiddeling bij Nederlandse steun-comité's en overheidsbureaus, en dergelijke. Het comité hield zitting in

feestzaal annex concertgebouw Thalia, op de Parade. Een ander trefpunt voor Belgen, waar deze hun contacten met de Nederlanders uitdiepten was het Nederlandse koffiehuis in de Lievevrouwestraat. Naast de activiteiten van alle bovengenoemde comite's, commissies en andere organen is er nog een aspect van de vluchtelingenopvang dat aandacht verdient. Eén van de belangrijkste sociale initiatieven ten gunste van de Belgische geïnterneerden lag namelijk op het gebied van de educatie. Onder impuls van Nederlandse en Belgische burgercomités wilde men de Belgen in de kampen de mogelijkheid bieden om zich te ontwikkelen door middel van een degelijke basisopleiding en het aanleren of vervolmaken van een beroep. Voor burgervluchtelingen waren het Belgisch ministerie van Onderwijs en de speciale 'Afdeling Onderwijs' van het Amsterdams Comité actief. Deze laatste, speciale commissie (opgericht in november 1914) probeerde, in overleg met de Belgische minister van Kunsten en Wetenschappen Poulet, een zekere eenheid in het onderwijs te brengen. Het was de bedoeling dat de Belgische kinderen in Nederland gewoon naar school gingen, zodat ze geen achterstand op zouden lopen. In Bergen op Zoom kregen de kinderen - tot 15 jaar - verplicht les; voor kinderen boven die leeftijd was het onderwijs facultatief. De regelingen voor de scholing werden op 24 november 1914 ingevoerd. De lessen werden zowel in de kampschool gegeven als in de Berge basisscholen C en D (toentertijd werden de basisscholen aangeduid met een letter en in lokalen van het St. Aloysiuspatronaat ⁹⁰). Belgische onderwijzers die in het vluchtoord woonden, mochten hun oude beroep weer opnemen, en aan hun landgenootjes lesgeven. In 1915 werden de

⁹⁰ De Zoom. Dagblad van het zuiden, d.d. 25-11-1914.

onderwijslokalen in kampschool als slaapgelegenheid gebruikt. Toen gingen alle kinderen naar de reguliere Bergse scholen.

In andere steden waren er voor de vluchtelingen ook mogelijkheden om voortgezette opleidingen te volgen, ja zelfs universitair onderwijs te volgen. In Bergen op Zoom zijn er geen van deze voorzieningen geweest. Ook over vakscholen voor burgervluchtelingen zoals die in andere plaatsen werden opgezet is geen informatie aan het licht gekomen. Wederom kan een oorzaak voor deze lacune liggen in het relatief kleine groepje Belgen na mei 1915; wellicht was ook het animo van de woonwagenbewoners om een opleiding te volgen kleiner dan dat van de reguliere Belgische vluchtelingen.

Bewakingspersoneel bij het kampbureau van (vermoedelijk) kamp Kijk in de Pot

De ordehandhaving door gemeente en militaire overheid

Los van de hulpverlening moest ook voorkomen worden dat de komst van de Belgen een gevaar zou opleveren voor de binnenlandse of de buitenlandse veiligheid. De burgerlijke en militaire overheden in de grensstreek maakten zich veel zorgen om de handhaving van de orde. De chaos, waarin deze regio zich tot het eind van november bevond, werd gezien als een mogelijke broedplaats van ongeregelde heden en criminaliteit. Een groot deel van de ordehandhaving kwam neer op de schouders van de militairen.

Want natuurlijk moest er gewaakt worden over de veiligheid van de Bergenaar en zijn bezittingen. Van Ram merkt in zijn werk 'Bergen op Zoom en de vlucht der Belgen' op, dat in Bergen op Zoom rond 17 oktober 1914 de criminaliteit onder de achterblijvende Belgen groeide. Een verklaring hiervoor geeft hij niet. Het is echter niet vreemd dat er onder de vluchtelingen crimineel gedrag geconstateerd werd. als we in aanmerking nemen dat de Antwerpse magistraten, toen de stad verlaten werd, ook de gevangenen vrij hadden gelaten ⁹¹). Wellicht waren sommige vluchtelingen pas weer overgegaan tot hun duistere activiteiten nadat ze geacclimatiseerd waren in hun nieuwe omgeving. Een andere verklaring kan zijn dat er niet zozeer een werkelijke toename van de misdaad plaatsvond, maar dat dit tijdstip het moment

⁹¹ Het grootste gedeelte van de circa 3.000 criminelen die uit de gevangenis van Antwerpen en de strafkolonie Merxplas waren vrijgelaten werd al in oktober 1914 te Boxtel door de Nederlandse politie werd aangehouden.

markeert waarop kritische Bergenaren de zeden van de vluchtelingen onder de loep begonnen te nemen.

Want zoals verwacht veroorzaakte de tijdelijke bevolkingstoename ook een toename in criminaliteit. In de kranten uit die periode werd bericht over vluchtelingen die in Plein 13 door medevluchtelingen bestolen waren. De kampcommandant werd door de politie geïnformeerd over bekeuringen van kampbewoners die waren opgepakt wegens vergrijpen als landloperij, bedelarij en venten zonder permissie.

Eén jonge Belg, die een schildwacht van het kamp met een mes had bedreigd, werd door de marechaussee van het kamp naar een cel in de Gevangenpoort - in de Lievevrouwestraat – gebracht ⁹²). Er is zelfs een schrijven van commissaris van politie Van Dam aan luitenant-generaal Buhlman, de commandant van het veldleger, waarin de laatste werd verzocht om een huiszoekingsbevel voor een aantal woonwagens, waarin Van Dam wapens vermoedde. Niet alleen geeft dit bericht een indicatie van de overlappende bevoegdheden van militairen en politie, maar ook van de striktheid waarmee de Belgen in het oog werden gehouden ⁹³).

Toch gedroegen de vluchtelingen in vluchtoord Plein 13 zich over het algemeen goed; de uitzonderingen bevestigden de regel. Maar de kampleiding had - door het ontbreken van duidelijke overheidsreglementering - veel ruimte bij het bepalen van het beleid met betrekking tot de vrijheid van de bewoners. En in de praktijk

⁹² De Zoom. Dagblad van het zuiden, d.d. 13-1-1915.

⁹³ Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr. VI. 3, Ingekomen brieven gericht aan de kampcommandant en administrateur van het vluchtoord Plein 13, 25 november 1914 t/m 15 januari 1919, brief d.d. 31-3-1915.

kwam dat helaas neer op strenge reglementering en controle van de Belgen.

Een andere ontwikkeling, die angstvallig door de gezagsdragers in het oog werd gehouden, was de vermeende toename van de zedeloosheid. In deze kwestie werd het probleem van de aantasting van de openbare orde in de publieke opinie en de media eenzijdig afgewenteld op de schouders van de Belgische vrouwen. Vanaf oktober 1914 had generaal Snijders zijn soldaten herhaaldelijk gewaarschuwd voor de treurige gevolgen van de omgang met vrouwen van ‘verdacht allooi’. Toen zijn oproepen onvoldoende weerklink vonden, eiste hij dat Cort van der Linden onverwijld maatregelen zou treffen om verdere aantasting van de moraal tegen te gaan. Op 31 december 1914 stuurde deze een ministeriële beschikking naar alle burgemeesters. Deze beschikking bepaalde dat ‘alle publieke vrouwen, die zich buiten de echt met mannen afgaven’, onmiddellijk naar vluchtoord Nunspeet moesten worden afgevoerd, desnoods tegen hun wil. En daarmee stelde de minister, geheel volgens de toen heersende zedelijkheidsnormen, de vrouwen eenzijdig aansprakelijk voor buitenechtelijke sexuele omgang. Deze discussie mondde niet uit in een wettelijke regeling, hoewel velen, die zagen dat de opgepakte vrouwen weer snel in hun gemeente opdoken, daarop aandrongen. Andere, meer verlichte geesten stelden ter verdediging van de Belgische vrouwen namelijk voorop, dat de Nederlandse overheid haar eigen onderdanen voor dergelijke ‘vergrijpen’ ook niet strafte. Ook de leiding van de vluchttoorden bleek zich in veel gevallen toch bewust te zijn van de achterstelling van deze vrouwen. Dit blijkt uit het feit dat zij in een bepaald opzicht een voorkeursbehandeling kregen en na elke ontvluchting toch weer werden opgenomen. Dit terwijl het

gebruik was dat personen, die niet op tijd terugkeerden in het kamp, geen aanspraak meer konden maken op onderstand.

Dat mannen een even groot aandeel hadden in het probleem van de zedelijkheid als vrouwen, werd ook toentertijd wel erkend. Vanaf het begin werden in de pers en in de Tweede Kamer vragen gesteld naar de zin en de redelijkheid van het bewaken van vrouwelijke vluchtelingen door militairen. De twijfel die in deze vragen doorklonk, had vooral betrekking op de situatie in Nunspeet waar zoveel vrouwelijke vluchtelingen verbleven. (En deze twijfel was gerechtvaardigd: in januari 1915 hadden de uitgaansactiviteiten van het bewakingspersoneel met de Belgische vrouwen in de gemeente zoveel ergernis opgewekt dat de burgemeester vroeg om andere bewakers. De commandant van Nunspeet zei in mei 1916 zelfs alle vertrouwen in de bewaking van zijn strafbarakken op!)

In Bergen op Zoom was de situatie niet anders dan in de rest van het land. Soldaten en marechaussee werden gewaarschuwd zich niet met vrouwen van verdacht allooi af te geven, en dagblad 'De Zoom' en 'De Avondster' spraken in hun artikelen over 'het vrouwelijk schuim', dat de straten van het kuise Bergen onveilig maakte. Degenen die wachten op pikante details zullen helaas teleurgesteld worden: over de aard of de frequentie van dergelijke voorvallen geven deze artikelen geen uitsluitsel.

Er mag gerust gesteld worden dat in de loop der jaren na 1914 de wrijving tussen de Belgen en hun gastheren toenam. Dit was niet alleen het gevolg van het verslechteren van de internationale verhoudingen tussen België en Nederland: er is eerder sprake van een normaal patroon van confrontaties en ergernis over alledaagse kleinigheden. Het aanvankelijke nationale gevoel van medelijden van de Nederlanders sleet gewoonweg in de loop der jaren. Men raakte gewend aan de aanwezigheid van de Belgen, en de redenen voor die aanwezigheid raakten wat op de achtergrond. Wanneer er zich dan negatieve situaties voordeden kregen deze vaak een buitenproportionele aandacht. Individuele gevallen van Belgisch wangedrag, relletjes in de kampen en de veelbesproken Belgische bandeloosheid leverden een steeds kritischer benadering van de Belgen op.

In de Bergse kranten verschenen brieven van verongelijkte Bergenaren die de Belgen onder andere van onbeschoftheid beschuldigden, omdat ze langer gebruik maakten van de gastvrijheid van hun gastheren dan aangeboden was. Verder waren er klachten over de ontevredenheid van sommige Belgen, over gevallen van openbare dronkenschap en over de clandestiene verkoop van rantsoenen en door de

hulpverlening verstrekte kleding ⁹⁴). Een veelgehoorde klacht in november en december 1914 was dat de Nederlandse regering te passief was in het stimuleren van de terugkeer naar België. Daardoor zouden volgens de schrijver de goede elementen naar hun land terug gaan, terwijl de 'luiën' achterbleven ⁹⁵).

Eén Bergenaar was zelfs van mening dat er sprake was van discriminatie van de Nederlandse burgers: hij had opgemerkt dat geen van de behoeftige Hollandse vrouwen eten kreeg uit de garnizoens-gaarkeuken van Bergen op Zoom. Dit terwijl sommige Belgische vluchtelingen met minder kinderen wél volop hulp en goederen kregen van de verschillende comité's ⁹⁶).

Weer een ander hield vol, dat de Belgische vluchtelingen die in november naar Bergen op Zoom kwamen of terugkeerden, dit uitsluitend uit economisch oogpunt deden omdat ze in België geen werk konden vinden, Opgemerkt moet worden, dat de meerderheid van de klagers ondanks alle verwijten en beschuldigingen tóch pleitte voor de voortzetting van de vluchtelingenopvang. Daaruit kunnen we opmaken, dat de Nederlanders toch ook wel bleven inzien, dat de vluchtelingen op hun steun moesten kunnen rekenen.

Desondanks waren er nogal wat mensen die hun oordeel - of vooroordeel - snel klaar hadden. Zo leefden er veel Hollanders in de overtuiging, dat de Belgische volksaard wat losser en gemakkelijker was, wat feitelijk werd gelijkgesteld aan bandeloosheid. Men gebruikte termen als 'Vlaamse dartelheid' en tekenend voor de vooroordelen van de Nederlanders was een krantenartikel, waarin verzorgers van Belgische kinderen werden gemaand om hun pupillen vooral geen

⁹⁴ De Avondster. Dagblad voor Nederland 19 d.d. 15-10-1914.

⁹⁵ De Zoom. Dagblad van het zuiden 41 d.d. 19-10-1914.

⁹⁶ De Zoom. Dagblad van het zuiden d.d. 19-12-1915.

alcoholhoudende dranken te verstrekken: “Het is bekend dat vele Belgische kinderen reeds vroeg door hunne ouders op bier en likeurtjes onthaalt worden. Gij, Nederlandse ouders, moogt dat misbruik niet volgen” ⁹⁷).

Als we zoeken naar bewijzen van een groeiende wrevel, zouden we kunnen wijzen op de ongeregeldheden, die aan het eind van 1914 plaatsvonden (de vechtpartijen waarbij een aantal Belgen en Bergenaren betrokken waren). Naar alle waarschijnlijkheid was er echter slechts sprake van losstaande incidenten, waarbij de alcohol een rol speelde. In de kranten werden er in ieder geval geen woorden aan vuil gemaakt. Het woonwagenkamp gaf later meer problemen; daarin waren enkele elementen die veel onrust veroorzaakten. De scheiding van het Belgische en het Hollands wagenkamp was een goede maatregel, omdat tussen de verschillende nationaliteiten nogal wat ongeregeldheden plaatsvonden. Een aantal door Nederlanders bewoonde wagens werd in 1915 weggesleept. In februari was er een rel in het kamp, waarbij zelfs een dode viel. Tijdens een vechtpartij vuurde een soldaat een aantal waarschuwingsschoten af, waarbij een rijksveldwachter dodelijk werd getroffen. Het gevolg hiervan was het verwijderen van de roerigste elementen en de overgang van de tot dusverre militaire kampleiding in burgerlijke handen ⁹⁸).

Als we het Nederlandse oogpunt even verlaten, zullen we zien dat er niet alleen kritiek en ontevredenheid was aan Nederlandse kant. Zo kwam van de kant van de Belgische vluchtelingen meermalen het verwijt dat de hulpverlening niet belangeloos was, en dat de Nederlandse staat geld aan hen verdiende. Het gastland zou volgens

⁹⁷ De Zoom. Dagblad van het zuiden d.d. 28-2-1915..

⁹⁸ Van Ham, Bergen op Zoom en de vlucht der Belgen, 30.

hen de gemaakte onkosten toch weer vergoed krijgen ⁹⁹). In dit verband moet gezegd worden, dat Nederland voor de opname van Belgische civiele vluchtelingen nooit een vergoeding aan andere regeringen heeft gevraagd. Dit in tegenstelling tot bijvoorbeeld Frankrijk, dat in 1920 voor de opvang van vluchtelingen een rekening van FF 400 miljoen aan de Belgische regering presenteerde ¹⁰⁰).

⁹⁹ De Zoom. Dagblad van het zuiden, d.d. 10-2-1915.

¹⁰⁰ 961 C. Kramers, *"Internering in Nederland"*, 23.

De tegenstellingen tussen de Belgen onderling

Naast de tegenstellingen tussen Belgen en Nederlanders was er ook sprake van verschillende twistpunten tussen de Belgen onderling. De Duitse inval veroorzaakte in België, traditioneel een verdeeld land, een sterke patriottische reactie. De eensgezindheid tegenover de invaller werd ook op politiek gebied gesymboliseerd: de liberale en socialistische oppositieleiders werden tot minister van Staat benoemd en de binnenlandse problemen werden in het kader van een politieke 'godsvrede voorlopig naar het tweede plan verschoven'¹⁰¹). In veel interneringskampen zorgden de onderlinge tegenstellingen echter voor de nodige problemen. Deze werden angstvallig in het oog gehouden door de Nederlandse regering, die beslist de rust wilde bewaren, en door de Belgische regering, die ook in het buitenland geen politieke opruiing wenste te tolereren. De grote politieke bedrijvigheid, niet in de laatste plaats veroorzaakt door de vrijheidsbeperking en gevoelens van machteloosheid, speelde voornamelijk in de grotere burgervluchtoorden en de interneringskampen voor Belgische militairen. Daar kwamen diverse tegenstellingen scherp aan het licht: Vlamingen tegenover Walen, aanhangers van de Entente tegenover Duitsgezinden, gelovigen tegenover vrijzinnigen, traditioneel-Belgische nationalisten tegenover socialisten en flaminganten¹⁰²).

¹⁰¹ Bossenbroek en Kruishoop, *Vluchten voor de Groote oorlog*, 11.

¹⁰² Bossenbroek en Kruishoop, *Vluchten voor de Groote oorlog*, 59

De Belgische autoriteiten voelden zich erg ongemakkelijk bij de gedachte dat er politieke agitatie plaatsvond in de kampen. Los van de Duitsgezinde elementen werden met name flaminganten en socialisten argwanend in de gaten gehouden. De politieke agitatie viel bij de Belgische overheid erg slecht en van deze zijde kwamen herhaaldelijke verzoeken om er tegen in te grijpen. Doorgaans hield de Nederlandse regering echter vast aan haar rechten als gastland, dat geen inmenging in de interne persvrijheid dulden kon, al gaf ze een enkele keer toe aan de druk om in te grijpen.

In vluchtoord Plein 13 verbleven de meeste Belgen slechts kort en er was daardoor in feite weinig gelegenheid om onderling in debat te gaan, of om levensovertuigelijke ideeën uit te dragen. Men had wel andere dingen aan het hoofd dan allerlei politieke discussies aan te gaan. Over de periode oktober 1914-mei 1915 zijn er dan ook geen gevallen bekend van controverses of politieke bedrijvigheid in het kamp.

Ook over de a-politieke bezigheden van de vluchtelingen wordt niet zoveel vermeld in de stukken uit die tijd. Wat deden de kampbewoners na werktijd? De enige verwijzing komt van Van Buyten, die opmerkt dat er in Plein 13 's avonds voor de mannen gelegenheid was om te kaarten in de eetzaal en dat de vrouwen vaak lotto speelden. Wel vonden bij speciale gelegenheden muziekuitvoeringen, toneelvoorstellingen of lezingen plaats.

Ook werd er, zeker in het eerste jaar, door de diverse verenigingen van Bergen op Zoom op dit gebied veel voor de Belgen georganiseerd. De vluchtelingen kregen in die gevallen toestemming om het kamp 's avonds te verlaten.

Op gewone dagen sloot het kamp om 21.00 uur en kregen laatkomers een forse berisping. Om 22.30 uur moest iedereen 'in de cabine' zijn.

Deze slaapgelegenheden moesten overdag geopend zijn, maar van 17.00 tot 9.00 uur mochten de compartimenten met gordijnen worden afgesloten. Al met al was er dus sprake van een uitgebreid pakket van regels en verboden, zeker als we ons realiseren dat het hier ging om gewone, merendeels gezagsgetrouwe doorsnee-burgers. Deze inperking van de persoonlijke vrijheid van de Belgische vluchtelingen werd wel degelijk bekritiseerd, maar de morrende geluiden werden door de beleidsmakers naast zich neergelegd en in de loop van de jaren zouden de regels - zeker in Bergen op Zoom - eerder worden verstrakt dan versoepeld.

Eind november 1918 begon de voorbereiding van de repatriëring van alle vluchtelingen. In januari en februari 1919 werd deze operatie uitgevoerd. Met speciale treinen werden de vluchtoordbewoners naar België teruggevoerd. Alleen liggende zieken bleven voorlopig achter. In maart werd ook het dienstverband van dokters en verpleegkundig personeel beëindigd. Het dienstpersoneel van de kampen werd eerst afgeslankt. tot ook de laatsten van hun taken werden ontheven. De administratie van Plein 13 werd zeer zorgvuldig afgesloten; de wagenbewoners moesten in de meeste gevallen een papier ondertekenen, dat aangaf dat al hun bezittingen waren meegenomen, zodat de gemeente later op geen enkele manier aansprakelijk zou kunnen worden gesteld.

Daarna begon de afbraak van de vluchtoorden. Kleine goederen werden meestal publiekelijk verkocht; barakken, transportmiddelen en afrasteringen werden verkocht aan geïnteresseerde verenigingen, gemeenten en overheidsdiensten.

De ontmanteling van de Nederlandse vluchtoorden kreeg weinig aandacht van de pers: deze was volledig in beslag genomen door de

wapenstilstand, de komende demobilisatie en vooral het dreigende gevaar van revolutie dat in Europa en zelfs in Nederland aanwezig leek te zijn.

 Belgische Kring. KENSPREUK: Belg vóór alles! SEKRETARIAAT: „NEDERLANDSCH KOFFIEHUIS” - GROOTE MARKT 19, BERGEN-OP-ZOOM		 Cercle Belge. DEVISE: Belge avant tout! SECRÉTARIAT: „NEDERLANDSCH KOFFIEHUIS” - GROOTE MARKT 19, BERGEN-OP-ZOOM
Maandag 18 October 1915 om 18 u. 30 stipt		Lundi 18 octobre 1915 à 18 h. 30 précises
 PROGRAMMA: 		
1e DEEL — 1e PARTIE		
10. OUVERTURE. 20. LA MARSEILLAISE BELGE, Chant. 30. YSEROÏSME, déclamation. JOOST UILENSPIEGEL, Blijspel in één bedrijf. Personen: SCHRAPENBERG, Rentenier. ANTOON, } zijne neven. KAREL, } JOOST, knecht. Inpakker — Deurwaarder.		
 :: Poos - Pause :: 		
2e DEEL — 2e PARTIE		
10. MARCHE DES ALLIÉS. 20. LE CREDU DU SOLDAT BELGE, Chant. 30. VEILIG NEDERLAND, zang. Jochem Pezel, wat zijt gij voor een ezel! Blijspel in één bedrijf. Personen: FELIX VAN DEGEN, Luitenant. KEFFER, zijn knecht. JOCHEM, zijn oppasser. F. VAN ROERBEEK. K. VAN ROERBEEK. FRANS, knecht bij van Roerbeek.		
50. EEN „HANDELAAR”, satiriek gedicht. 60. NEDERLANDSCH VOLKSLIED, koor. LA BRABANÇONNE, chœur. B. Gedurende de uitvoeringen zullen de deuren gesloten blijven. Er zal gelegenheid bestaan tot verbruik, tegen 15 centen per consumptie. I. Pendant la durée des exécutions, les portes resteront fermées. On pourra consommer à raison de 15 cents par consommation.		

Conclusies

De totstandkoming van de vluchtelingenopvang in Bergen op Zoom week niet af van die in de rest van Nederland; het waren de burgers van de stad die in eerste instantie de taak op zich namen om de Belgen steun te verlenen. Zij handelden uitsluitend vanuit een charitatief oogpunt, vanuit hun gevoel van mededogen. De Nederlandse grensplaatsen waren zonder uitzondering slecht voorbereid op de opvang van de Belgische burgervluchtelingen. Ditzelfde gold voor Bergen op Zoom, maar het had in deze stad grote gevolgen omdat de toestroom van Belgen er zo enorm was. De middelen die in Bergen op Zoom beschikbaar waren bleken totaal onvoldoende om de massa adequaat te kunnen helpen.

De deelname aan de hulpverlening van de militaire instanties was hoogst noodzakelijk en gaf aan, dat inmenging van de Nederlandse regering onontbeerlijk was. De hulp van de centrale overheid bestond in het geval van Bergen op Zoom vanaf 10 oktober 1914 vooral uit het verschaffen van voedsel en het verzorgen van transportmiddelen voor de afvoer van Belgische vluchtelingen. Later zou de regering borg staan voor de financiële kant van de steunverlening en door de oprichting van diverse landelijke organisaties bijdragen aan een betere coördinatie.

De totstandkoming van de vluchtelingenopvang in Bergen op Zoom verliep in feite volgens hetzelfde patroon als die van de andere steden van West-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen. In eerste instantie ad-hoc, door particulieren opgezet, door diensten van het leger bijgestaan en provisorisch. Vanaf midden oktober steeds meer gesteund door en onder toezicht van de nationale regering, die daardoor wel de zeggenschap erover naar zich toe trok.

De overheid had echter meer redenen om de begeleiding van de vluchtelingen op zich te nemen. Het buitenlandbeleid was vooral gericht op het handhaven van de neutraliteit, en met name de legerleiding beschouwde de aanwezigheid van de Belgen in de grensstreek als een potentieel gevaar. Daarbij was de Nederlandse regering - toen deze in november 1914 merkte dat de repatriëring van de Belgen niet bepaald voorspoedig verliep - huiverig voor het idee, dat zich grote groepen ongecontroleerde minvermogende Belgen in Nederland zouden ophouden. Daarom werd besloten dat de vluchtelingen geconcentreerd zouden worden in Rijksvluchtoorden. Ook andere redenen, zoals de stroomlijning van de hulpverlening, speelden natuurlijk mee, maar uit angst voor incidenten werden de Belgen in sommige gevallen onderworpen aan een strenger regime dan achteraf noodzakelijk lijkt.

Het besluit om de burgervluchtelingen onder te brengen in enkele grote vluchtoorden werd de overheid door veel Belgen en Nederlanders niet in dank afgenomen, maar leverde inderdaad een bijdrage aan de vergemakkelijking van de hulpverlening. De verantwoordelijkheid hiervoor werd rond november 1914 uiteindelijk geheel door de overheid overgenomen. Het complexe netwerk van particuliere instellingen behield de rol van uitvoerend orgaan, terwijl de rol van de militaire instanties in de loop van de oorlog minder groot zou worden.

De inrichting van de vluchtoorden Kijk in de Pot en Plein 13 vond al vroeg in de oorlog plaats - vanaf 10 oktober 1914 - en werd niet zozeer uit het oogpunt van de handhaving van de orde in de grensstreek ondernomen, maar in de eerste plaats om de faciliteiten van Bergen op Zoom te ontlasten en de hulpverlening beter te kunnen coördineren. Met de onderverdeling van de Belgische vluchtelingen in

verschillende klassen kon nog geen rekening gehouden worden en dat was ook niet nodig: Kijk in de Pot en Plein 13 waren immers oorspronkelijk doorgangskampen.

De eerste weken waren in elk opzicht bijzonder chaotisch, maar ook daarin verschilden Bergen op Zoom niet van de andere grensplaatsen in West-Brabant en Zeeuws-Vlaanderen. Voor de Belgen was het belangrijkste dat ze een dak boven hun hoofd hadden en toegang hadden tot de gratis verstrekking van voedsel, kleding en schoeisel en medische hulp.

Het aantal vluchtelingen in Bergen op Zoom nam al vanaf 28 oktober weer af, maar al met al zaten er nog duizenden Belgen in de twee provisorische kampen toen het weer omsloeg en de leefomstandigheden aanzienlijk verslechterden. Toen de regering in februari het kamp Plein 13 wilde ontruimen kwamen de Bergenaren - vooral de plaatselijke middenstand - in opstand. Maar uiteindelijk ontkwam ook Plein 13 niet aan ontruiming. De reguliere vluchtelingen verdwenen naar de officiële vluchtoorden.

De gang van zaken in het Bergse vluchtoord week niet zo heel veel af van die in de rijksvluchtoorden. Het duidelijkste verschil is dat Plein 13 tot mei 1915 voornamelijk een doorgangsoord was, wat tot gevolg had dat er veel meer vluchtelingen er verbleven, zij het voor een kortere periode. Dat de omvang van de groep vluchtelingen in Bergen op Zoom op verschillende terreinen moeilijkheden gaf blijkt uit de problemen met de registratie. Een ander, voor de hand liggend afwijkend punt is de aparte status van woonwagenkamp vanaf april 1915; de laatste fase in de ontwikkeling van de hulpverlening in Bergen op Zoom.

De ontwikkeling van de vluchtelingenopvang ging in Bergen op Zoom gepaard met veel gediscussie en protesten tegen het college van burgemeester en wethouders. Wat opvalt is dat er ook vanuit de

gemeenteraad zelf zoveel kritiek naar voren kwam. En ondanks de transformatie van Plein 13 van tentenkamp naar barakkenkamp tot wagenkamp, veranderde er in essentie weinig aan de hulpverlening na februari 1915. Op één facet na; het personeel in het vluchtoord nam het grootste deel van de vluchtelingenopvang uit handen van de steuncomité's en de professionalisering ervan zou in de loop van de oorlog alleen maar toenemen.

Wat betreft de invloed die het verblijf van de Belgen in Plein 13 had op Bergen op Zoom en de betrokken vluchtelingen zélf, moet geconcludeerd worden dat deze bijzonder klein was. Gebaseerd op de schattingen van de aantallen Belgische vluchtelingen die in de gemeente hebben vertoefd zou men kunnen verwachten dat er toch zeker in de periode november 1914 - april 1915 enkele veranderingen zouden hebben plaatsgevonden in de sociale of economische structuur van de stad, al was het maar tijdelijk. Het blijkt niet het geval geweest te zijn. Vanaf mei 1915 werd de kans hierop feitelijk steeds kleiner, vanwege het relatief kleine aantal in Plein 13 verblijvende Belgen en het gesloten karakter van het kamp.

De economische effecten in Bergen op Zoom zelf hebben zich beperkt tot het tijdelijk ondersteunen van de Bergse middenstand, het verschaffen van enige werkgelegenheid en een beperkte Belgische deelname aan het arbeidsproces. De inzet van de Belgen had echter merendeels een kleinschalig en individueel karakter. Geconcludeerd moet worden dat wat de economie van Bergen op Zoom betreft de invloed van de aanwezigheid van de Belgen erg marginaal is geweest en geen blijvende gevolgen heeft gehad.

Ook op het sociale vlak ontbreken verstrekkende ontwikkelingen. Aan zowel de grote inzet van de Bergse bevolking bij de opvang van hun zuiderburen als de daaruit voortkomende lokale organisaties was in de

loop van 1915 steeds minder behoefte. Het netwerk van hulpverleningsorganisaties dat gedurende de Eerste Wereldoorlog werd opgezet was na de repatriëring van de Belgen in maart 1919 niet langer nodig en werd ontmanteld. De door de militairen gevreesde ordeverstoringen bleven uit. En hoewel de spanning tussen de Bergenaren en de kampbewoners onderling in de loop van de jaren toenam was er in Bergen op Zoom geen sprake van structurele problemen. In tegenstelling tot andere kampen (en met name de interneringskampen voor Belgische militairen) zijn er geen aanwijzingen dat er sociale of politieke actie plaatsvond in Plein 13, of dat daar anderszins grote tegenstellingen heersten.

Het functioneren van de Belgen in Plein 13 is in de voorgaande hoofdstukken regelmatig aan de orde geweest. Voor de vluchtelingen zelf moet de omschakeling naar het leven in Plein 13 niet gemakkelijk geweest zijn. Niet alleen hadden ze een traumatische, gedwongen migratie achter de rug, maar ook bood het kamp aanvankelijk een zeer slechte leefomgeving en van enige luxe zou er ook in de toekomst geen sprake zijn. Bovendien bestond er een aanzienlijke vrijheidsbeperking en grote financiële afhankelijkheid. De meest positieve gevolgen die de vluchtelingen ondervonden - en misschien zijn dit eigenlijk tevens de meest blijvende effecten van heel de situatie - waren de mogelijkheden tot het volgen van een bepaalde opleiding. Daarbij moet aangetekend worden, dat die mogelijkheden in Bergen op Zoom in vergelijking met andere steden niet bepaald uitgebreid zijn geweest. Een kanttekening die wel gemaakt moet worden is dat voldoende gegevens over de samenstelling van de bevolking van Plein 13 - onder andere hun opleidingsniveau, hun oorspronkelijke beroep - ontbreken. Daardoor is het moeilijk om een goed beeld van deze groep te vormen

en om de gevolgen die hun verblijf in Plein 13 voor hen had te achterhalen.

Alle Belgische vluchtelingen die tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland hun toevlucht zochten, hebben kunnen rekenen op een edelmoedige opvang. Vooral in de eerste maanden van de oorlog hebben alle geledingen van de Nederlandse samenleving zich uitermate ingezet om de gevluchte Belgen onderdak en voedsel te geven. Ook in latere fasen hield de Nederlandse regering haar belofte om de vluchtelingen als gasten te blijven beschouwen, ook al ervoeren niet alle Belgische vluchtelingen dit altijd zo.

Het verblijf van de vluchtelingen in de vluchtoorden van Bergen op Zoom leerde de betrokkenen, dat het zowel voor de Belgen als voor de Nederlanders een moeilijke opgave was om de ellende, die voortkwam uit oorlogsomstandigheden, te verzachten. Het grote verschil tussen de twee groeperingen was dat de Belgen een aantal jaren hebben moeten leven met de problemen en beperkingen die inherent waren aan hun status van vluchteling, terwijl de Bergenaren, de stad Bergen op Zoom, klaarblijkelijk de draad van het alledaagse leven binnen enkele maanden weer opnamen en overgingen tot de orde van de dag.

Bijlage 1

Lijst 1 De samenstelling van de gemeenteraad van Bergen op Zoom in september 1914

College van burgemeester en wethouders

B.J. Hulshof - burgemeester

A.P.F.M. van Hasselt - wethouder

A. Somers – wethouder

Gemeenteraad

(1 vacature tgv. het overlijden van raadslid JJ Dietvorst op 31 augustus 1914)

Th. Boschman

1F.). Asselbergs (afwezig door mobilisatie)

A.C. van Beveren

Q.J. Horsten

P.M.J. Daverveldt (afwezig door mobilisatie)

L.B. Franken

A.F. Albada jelgersma

Dr. A.L.M. Muskens

A.J. Franken

Bovenstaande leden (inclusief het college van B&W/ behoorden tot de Katholieke Lijst.

A. Vriens (afwezig door mobilisatie)

H.R.M. Verlinden

Deze leden behoorden tot de onafhankelijk-Katholieke vleugel. maar behoorden niet tot één partij en opereerden onafhankelijk van elkaar.

Mr. M.H. Hartog
F.M.J. Schuurbiers
F.L. de Leeuw

Deze leden vormden samen de neutrale fractie. De liberaal getinte partij waarvan ze afkomstig waren werd voornamelijk gesteund door niet-kerkelijken en intellectuelen, en schuwde de oppositie niet.

J.D. Vergroesen - gemeentesecretaris

In 1915 kwamen er drie nieuwe leden in de plaats voor

J.J. Dietvorst,

A.L.M. Muskens en

A.J. Franken (de laatste overleed op 21 december 1914).

Dit waren

P.P.J. de Graauw

P. de Nijs

E.A.G. Kiepe

allen behorend tot de Katholieke lijst.

Bron: Gemeentearchief Bergen op Zoom, Gemeenteraadsverslagen augustus-september 1914.

Bijlage 2

Lijst 2 Weergave van het aantal in Bergen op Zoom verblijvende vluchtelingen in de periode 5 september 1914 t/m 3 oktober 1914

Bron	Datum	Aantal aanwezige vluchtelingen	Aanmerkingen
Lijst 1	5 sep	83	“Allemaal in stad ondergebracht & gezien door burgemeester Hulshof
Lijst 2	12 sep	109	“Allemaal in stad ondergebracht & gezien door burgemeester Hulshof en Commissaris van politie”
“Vervolg” 3	19 sep	294	“Tot 16-9-1914 319 vluchtelingen. ondertekend door Commissaris van Politie
“Vervolg” 4	26 sep	333	“Aantal vluchtelingen op 25-9-1914: 367 zijnde 209 Nederlanders, 111 Belges. 39 Duitsers, 2 Franses, 4 Oostenrijkers en 2 behorende in den stad Monaco”; ondertekend door Commissaris van Politie 1)
“Vervolg” 5	3 okt	380	ondertekend door Commissaris van Politie
“Vervolg” 6	3 okt	450	“Aantal vluchtelingen op 3-10-1914 bedraagt 477” ondertekend door Commissaris van Politie

NOTEN 1) De Duitse burgers in kwestie kwamen allemaal uit Antwerpen en Brussel.

OPMERKING De cijfers in de derde en vierde kolom corresponderen niet helemaal.

Waarschijnlijk kreeg commissaris van politie Van Dam nog informatie van een ander registratiepunt dan het politiebureau, wellicht het gemeentehuis.

Bron: Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief van het vluchtoord Plein 13. inv.nr.

VI. 41. Weeklijsten van vluchtelingen die verblijven te Bergen op Zoom, 5 september 1914 t/m 3 oktober 1914

Bijlage 3

Overzicht interneringskampen

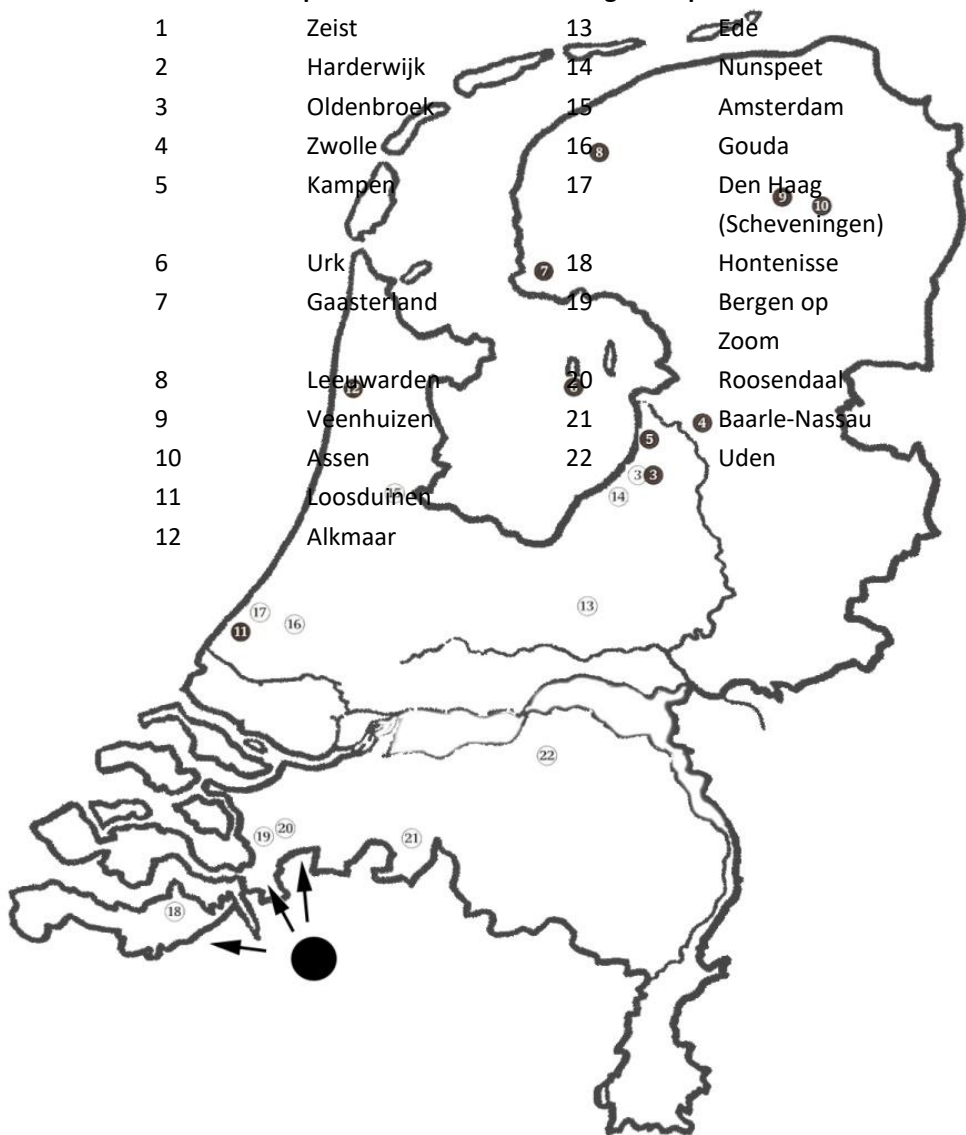
Interneringskampen 1914-1919

Militaire kampen

- 1 Zeist
- 2 Harderwijk
- 3 Oldenbroek
- 4 Zwolle
- 5 Kampen
- 6 Urk
- 7 Gaasterland
- 8 Leeuwarden
- 9 Veenhuizen
- 10 Assen
- 11 Loosduinen
- 12 Alkmaar

Burgerkampen

- 13 Ede
- 14 Nunspeet
- 15 Amsterdam
- 16 Gouda
- 17 Den Haag
(Scheveningen)
- 18 Hontenisse
- 19 Bergen op Zoom
- 20 Roosendaal
- 21 Baarle-Nassau
- 22 Uden

Bijlage 4

Reglement voor het wagenkamp Plein 13 te Bergen op Zoom

zonder datum. (waarschijnlijk van na 1916)

Artikel 1.

In den voor den nachtrust bestemden tijd, die geacht wordt aan te vangen des avonds ten 10 uur en te eindigen des morgens 5 uur, is het verboden rumoer te veroorzaken waardoor de nachtrust kan worden verstoord.

Vóór 9 uur voormiddags mag niemand het Vluchtoord verlaten en na 9 uur 's avonds mag niemand het Vluchtoord binnenkomen zonder schriftelijke vergunning.

Artikel 2.

Uiterlijk ten 10 uur 's avonds moeten de bewoners van het Vluchtoord zich ten ruste begeven en mogen zij zich niet meer buiten de wagens en barakken begeven, behoudens noodzakelijke gevallen.

Artikel 3.

De bewoners van het Vluchtoord hebben te zorgen voor de reinheid onder en rondom de wagen of de barak die zij bewonen. Het hoofd van het gezin is hiervoor aansprakelijk. Iederen dag vóór 10 uur 's voormiddags moet het terrein onder en rondom de wagens en barakken worden aangeveegd en gereinigd. Vuilnis, afval van eten en groenten en dergelijke moeten in de vuilnisbak worden gestort. Het storten of wegwerpen daarvan overal elders in het Vluchtoord is

verboden. Het wasschen van kleedingstukken, vaatwerk enzovoorts, kan in de waschtent geschieden, waar warm water verstrekt wordt.

Artikel 4.

Met water moet zuinig worden omgegaan. Vuil water mag alleen worden geworpen in de daarvoor bestemde putten of de daarvoor gegraven greppels. Morsen met water, ook door kinderen is ten strengste verboden. De ouders zijn hiervoor aansprakelijk.

Artikel 5.

Niemand mag zijne behoefte doen op het terrein van het Vluchtoord buiten de privaten of wateren buiten de urinoirs.

Artikel 6.

Spelen met of om geld op het terrein van het vluchtoord is ten strengste verboden.

Artikel 7.

Alcoholhoudende dranken mogen niet in het vluchtoord worden meegenomen en mogen ook niet in de wagens en barakken aanwezig zijn.

Bewoners van het Vluchtoord, die onder den invloed van alcoholische dranken verkeerden, zal den toegang tot het Vluchtoord geweigerd worden. Bevinden zulke bewoners zich in het vluchtoord buiten hun wagen of barak en weigeren zij op eerste aanmaning van de politie zich in hun wagen of barak te begeven, dan zullen zij uit het Vluchtoord verwijderd worden tot zij ontnuchterd zijn.

Artikel 8.

Het veroorzaken van vecht- of scheldpartijen of daaraan mede doen of op andere wijze de orde verstoren is ten strengste verboden. De bevelen van de burgerlijke overheid van het Vluchtoord zoomede van de politie moeten onmiddellijk worden opgevolgd. Bij ordeverstoring, twist of vechtpartijen in het Vluchtoord is eenieder verplicht op het eerste bevel van de politie daartoe zich binnen zijn eigen wagen of barak te begeven en de deuren daarvan dicht te doen.

Artikel 9.

Paarden mogen zonder speciale vergunning niet in het Vluchtoord of op het daarbij behoorend terrein worden gehouden. Bij één wagen of één barak mag niet meer dan één hond gehouden worden, behoudens eene bijzondere vergunning die echter zeker niet gegeven zal worden aan anderen dan die met behulp van een hondewagen een bedrijf uitoefenen.

De honden mogen nimmer in het Vluchtoord losloopen.

Bij het inwerking treden van dit reglement moet ieder die een hond in eigendom of in beheer heeft daarvan binnen 2 x 24 uren aangifte doen bij den administrateur van het Vluchtoord.

Hij die aangifte heeft gedaan is voor den door hem aangegeven hond zoolang tot die hond aan een ander in eigendom of beheer is overgegaan. Ieder die een hond verkoopt of koopt in bewaring of onder zijn beheer moet daarvan binnen 24 uren aangifte doen aan genoemden administrateur.

Pluimvee mag niet gehouden worden tenzij daartoe vergunning is verleend. Dit vee moet op de eerste aanzegging worden vastgehouden tot dat voor het weder laten uitloopen daarvan toestemming is verleend.

Het houden van ander vee is verboden.

Artikel 10.

Het binnengaan of verlaten van het Vluchtoord anders dan door den hoofdingang bij de politiewacht is verboden. Overtreding van deze bepaling zal in den regel het toepassen van de strengste maatregelen ten gevolge hebben.

Het spreken over de draadafsluiting met personen die buiten die afsluiting staan en het geven of werpen van goederen van welken aard dan ook, over die afsluiting, hetzij naar binnen hetzij naar buiten het Vluchtoord is verboden.

Artikel 11.

Het plegen van baldadigheden in het Vluchtoord is verboden. De ouders zijn in dezen voor hunne kinderen aansprakelijk.

Artikel 12.

De ouders zijn verplicht, zoowel in het belang als in dat hunner kinderen, deze, die tusschen 6 en 14 jaar oud zijn naar de school te zenden, behoorlijk gekleed en gewasschen. Oudere kinderen kunnen ook op de school worden toegelaten.

Bron: J. van Buyten, In Ballingschap, of een kijkje in het vluchtelingenkamp in Nederland (Bergen op Zoom z.j.) 114-116.

Bijlage 5

Tabel 2

Lijst met vertrekdatum en bestemming van de wagens van 'Wagenkamp B'

Bewoners afkomstig uit wagen	Bewoners afkomstig uit Plein 13		
Wagen nummer	Wagen nummer	Datum van vertrek	Bestemming
200	62	30 juli 1915	Woensdrecht
300	91	2 augustus 1915	Loon op Zand
301	59	2 augustus 1915	Loon op Zand
302	100	*	Loon op Zand
303	89	30 juli 1915	Loon op Zand
304	90	*	*
305	36	*	*
306	61	2 augustus 1915	Oosterhout
307	17	*	*
308	18	30 juli 1915	Zevenbergen
309	73	*	Teteringen
310	31	30 juli 1915	Uden
311	107	*	Maastricht
312	88	30 juli 1915	Roermond
313	92	2 augustus 1915	Loon op Zand
314		30 juli 1915	Amsterdam
315	*	*	*
316		30 juli 1915	Grave

317	*	30 juli 1915	Roosendaal
318	*	30 juli 1915	Boxmeer

* Gegevens onbekend

Bron: Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief van het vluchtoord Plein 13, invnr. VI. 24, Register van woonwagenbewoners vluchtoord Plein XIII, 1914, 1915.

Bijlage 6

Tabel 3

Weergave van het bevolkingscijfer van vluchtoord Plein 13
periode 1 januari 1915 tot 31 maart 1919

1915	Volwass enen	kinderen	totaal
1-januari			
1-februari			
1-maart			
1-april	1524	410	1934
1-mei	974	172	1146
1-juni	517	173	690
1-juli	507	172	679
1-augustus	462	166	628
1-september	442	160	602
1-oktober	436	149	585
1-november	408	122	530
1-december	397	121	518

1916

1-januari	395	120	515
1-februari	352	114	466
1-maart	338	108	446
1-april	270	159	429
1-mei	269	158	427
1-juni	264	152	416

Tabel 3

Weergave van het bevolkingscijfer van vluchtoord Plein 13
periode 1 januari 1915 tot 31 maart 1919

1916

1-juli	263	157	420
1-augustus	265	162	427
1-september	260	156	416
1-oktober	257	153	410
1-november	246	144	390
1-december	245	144	389

1917

Volwass

	enen	kinderen	totaal
1-januari	245	149	394
1-februari	303	95	398
1-maart	303	95	398
1-april	339	66	405
1-mei	386	14	400
1-juni	383	17	400
1-juli	380	21	401
1-augustus	395	19	414
1-september	399	18	417
1-oktober	397	18	415
1-november	397	18	415
1-december	387	14	401

Tabel 3

Weergave van het bevolkingscijfer van vluchtoord Plein 13
periode 1 januari 1915 tot 31 maart 1919

1918	Volwass		
	enen	kinderen	totaal
1-januari	381	13	394
1-februari	383	12	395
1-maart	376	12	388
1-april	376	15	391
1-mei	372	16	388
1-juni	364	16	380
1-juli	363	15	378
1-augustus	356	13	369
1-september	354	16	370
1-oktober	350	16	366
1-november	350	17	367
1-december	349	18	367

1919	Volwass		
	enen	kinderen	totaal
1-januari	205	9	214
1-februari	60	2	62
1-maart			

Bron: Gemeentearchief Bergen op Zoom, Archief van het
vluchtoord Plein 13,
inv.nr. VI. 24, Register van woonwagenbewoners vluchtoord
Plein 13, 1914, 1915,
inv.nr. VI. 25, Register van bewoners der barakken en
woonwagens vluchtoord Plein 13, 1916 t/m 1919.

Bijlage 7

Tabellen 4 t/m 8 Weergave van de uitgaven van Plein 13
periode oktober 1914 t/m maart 1919
(bedragen afgerond op hele guldens)

Tabel 4	1914	1915	1916	1917	1918	1919	totaal
melk	2.163	6.346	1.798	1.413	1.591	58	13.369
groenten & aardappelen	75	5.198	3.921	3.856	5.207	103	18.360
witbrood	176	3.394	869	539	215	7	5.200
vlees	740	4.494	4.802	1.538	2.680	194	14.448
spek & kluiven	40	6.219	3.350	4.706	179	-	14.494
kruidenierswaren	715	4.177	1.147	346	475	20	6.880
Etappen (patatten?)	-	28.404	20.255	17.973	15.134	483	82.249
Vis	-	-	-	1.129	1.424	-	2.553
<i>totaal</i>	3.909	58.232	36.142	30.371	25.481	865	155.000

Tabel 5	1914	1915	1916	1917	1918	1919	totaal
reiniging	888	1.967	745	313	313	39	4.265
begraven	1.024	1.572	130	21	69	51	2.867
assurantie	278	1.035	158	132	130	-	1.733
<i>totaal</i>	2.190	4.574	1.033	466	512	90	8.865

Tabellen 4 t/m 8 Weergave van de uitgaven van Plein 13
periode oktober 1914 t/m maart 1919
(bedragen afgerond op hele guldens)

Tabel 6	1914	1915	1916	1917	1918	1919	totaal
noodhospitaal	3.800	.	.	.	-	.	3.800
verpleegzuster	-	646	1.281	1.431	1.643	207	5.208
dokter	1.300	535	920	998	115	3.868	
Algemeen Burger Gasthuis	6.127	7.957	999	506	941	218	16.748
Genees middelen	1.846	1.143	191	270	257	4	3.711
Ontsmettings middelen	44	218	98	54	-	-	414
<i>totaal</i>	11.817	11.264	3.104	3.181	3.839	544	33.749

Tabel 7	1914	1915	1916	1917	1918	1919	totaal
klompen	2.924	3.024	1.598	1.540	1.535	2	10.623
kleding & dekens	5.550	521	111	8	386	-	6.653
schoenwerk	83	44	24	-	-	-	151
stro	3.669	1.001	247	175	184	-	5.276
<i>totaal</i>	12.226	4.590	1.980	1800	2.105	2	22.700

Tabellen 4 t/m 8 Weergave van de uitgaven van Plein 13
periode oktober 1914 t/m maart 1919
(bedragen afgerond op hele guldens)

Tabel 8	1914	1915	1916	1917	1918	1919	totaal
Gasverlichting & cokes	2.726	6.621	3.953	2.584	455	36	16.375
Electrische verlichting	3.427	9.532	-	-	-	-	12.959
Hout & mutsaards	739	789	352	2.385	3.816	-	10.338
Steenkolen & petroleum	1)	342	1.694	221	NVT	NVT	NVT
<i>totaal</i>	7.234	18.636	4.526	4.969	4.271	36	39.672

1) De categorie steenkolen & petroleum' werd vanaf januari 1917 samengevoegd met de voorgaande, 'hout & mutsaards'.

Bron: Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr. VI. 24, Register van woonwagenbewoners vluchtoord Plein 13, 1914. 1915. 6 inv.nr. VI. 25, Register van bewoners der barakken en woonwagens vluchtoord Plein 13, 1916 t/m 1919.

Bijlage 8

Tabel 9 Steekproeven van maandelijkse uitgaven voor vluchtoord Plein 13, periode oktober 1914 t/m maart 1919 (bedragen afgerond op hele guldens)

	1914		1915				1916		
	okt/ nov	dec	jan	feb	mrt	sep	mrt	sep	
personele hulp	2.298	-	-	296	535	181	137	221	
huisvesting	5.083	519	42.905	13.342	730	-	-	-	
bewaking	-	-	-	-	-	-	-	205	
								2.84	
voeding	1.570	2.658	3.899	2.426	5.030	3.792	3.289	1	
verlichting en verwarming	4.045	3.190	2.963	2.547	3.372	522	423	253	
waterverbruik	-	812	187	155	177	57	60	51	
geneeskundige hulp en hygiëne	8.883	2.934	1.817	1.992	2.909	196	165	251	
huishoudelijke uitgave	-	-	-	-	-	98	20	73	
kleding	5.465	3.093	470	604	981	124	192	225	
diversen	10.541	10.007	5.302	5.515	6.671	954	166	338	
								4.45	
totaal per maand	37.885	23.213	57.545	26.877	20.405	5.924	4.452	0	
	1917		1918				1919		
	mrt	sep	mrt	sep	nov	dec	jan	feb	mrt

personele hulp	282	256	264	220	274	232	223	139	46
huisvesting	-	-	-	.	-	-	-	-	
bewaking	286	367	329	60	746	620	367	66	
voeding	2.557	2.604	2.326	1.931	3.314	2.104	841	43	
verlichting en verwarming	335	298	372	288	199	411	34	2	
waterverbruik	20	17	17	17	17	17	17	8	
geneeskundige hulp en hygiëne	232	288	354	293	404	439	391	146	6
huishoudelijke uitgave	46	83	53	6	41	48	-	-	
kleding	182	223	120	49	155	131	2	-	
diversen	248	251	319	235	252	277	341	271	51
totaal per maand	4.188	4.387	4.154	3.694	5.402	4.279	2.216	675	103

Bron: Archief van het vluchtoord Plein 13 inv.nr. 24, Register van woonwagenbewoners vluchtoord Plein 13 1914, 1915 & inv.nr. 25, Register van bewoners der barakken en woonwagens vluchtoord Plein 13 1916 t/m 1919.

Bijlage 9

Lijst 4 De belangrijkste hulpverleningscomité's van Bergen op Zoom in 1914

POLITIE-BURGERWACHT EN BURGERWACHT

(PB EN B)

Commandant Politie-burgerwacht

Mr. M.H. Hartog

Ter algemene beschikking

A. Scheffelaar

Groepscommandanten

F.M.J. Schuurbiers

Jac. C. Becht

C. Penders

Leden der Politie-burgerwacht

1e Groep: 23 man

2e Groep: 20 man

3e Groep: 21 man

Administrateur

A.J.F. Henning

Leden der Burgerwacht

1e groep: 24 man

2e groep: 24 man

3e groep: 26 man

Onder-commandanten

F.J. Hesius

L. Roksnoer

W. F. van Zandelingen

W.T. Felix

W.L.M. Magneé

J.H. van Leer

RODE KRUIS- AFDELING

Bestuur

Mr. G. v. Heijst - voorzitter
A. de Meulenmeester - secretaris
Dr. A. Schouten - vice-president
Jhr. E. Ed. van Panhuis - thesaurier
Mevr. Wolters-v.d. Wijnpersse
Mevr. Coebergh
Mevr. Busquet

Leden ambulance Rode-Kruis

Mevr. M. Busquet-Swerts voorzitter
Mevr. E. Janssens . hoofdverpleegster
Mevr. A. de Werd- verpleegster
Mevr. M. de Moor- verpleegster
Mej. M. Asselbergs - huishoudster
A. de Meulemeester – hoofdverpleger
& commandant der Nederlandse
Rode-Kruis

Transportcolonne

A. de Wolff- verpleger
J.F. Jüngmann - verpleger
H. de Werd - helper

DAMES-STEUN-COMITÉ

Mevr. van Heijst - presidente
Mevr. Leygnes Bokhoven-de Jongh -
secretaris
Mevr. van der Meulen
Mevr. Bogaert
Mevr. Asselbers-Meeuwese
Mevr. Keuss
Mevr. Verlinden
Mej. Raaymakers
Mej. O. van Hasselt
Mej. C. van Hasselt

Mej. J. Asselbergs
Mej. A. Asselbergs
Mej. A. Asselbergs
Mej. Harte

De dames onder hen, die ook voor het vluchtoord zorg droegen, waren:

Mevr. Van Asperen
Mej. L. Speekenbrink
Mej. Welten

CENTRAAL COMITÉ

B. Hulshof - *burgemeester*

A. van Hasselt - *wethouder*

M. Olree - *kolonel-commandant 3e Brigade*

Jhr. E. Storm van 's-Gravenzande
kantonnements-commandant

Mevr. Th. van Heijst-Vermeulen-
presidente dames-Steuncomité

Mr. G. van Heijst - *voorzitter afdeling
Bergen op Zoom afd Rode Kruis*

P. van Dam *commissaris van politie*

Ds. H.J. van der Meulen –
informatiebureau

J.F. Brasser - *1e luitenant Artillerie,*
Secretaris

H. van Ree - *1e luitenant, Intendant*

Mr. M.H. Hartog - *commandant
Burgerwacht*

L.B.M. Deenen *belast met het
Bevolkingsregister*

Algemene leiding

Mr. Hartog

Indeling burgerwachten

F. Schuurbiers & J. Becht

Levensmiddelen (Stadhuis, Markt)

Lt. H. Van Ree, Mulock

Houwer, A. Nerincx

Warm eten

A. Disco, V. d. Laarschot

Aankoop stro

L. v. d. Eijnden

Informatiebureau logies & vermisten

Ds. Van der Meulen

Kleding

Dames-comité

Vervoer personen

Commissaris van Politie

Spijskokerij

De Haas

Toezicht en indeling jonge padvinders
en burgerwachten

Sitsen

Opneming bestellingen enzovoorts

H. Strooij, L. Hardus,
Andriessen

Toezicht St. Josephkerk

A. van de Roovaart

School A

L. Deenen

Koopmansveiling (Van der Rijtstraat)

Huygens

Stoomtram

H. Hommes

Gerardus-Majella-school

Kapelaan Van Sasse van
Ysselt

Thalia

Snijder

Oesterputten en kreeftenpark

Dusseldorp

Zeepfabriek Van Opdorp

Van Opdorp

Zweminrichting

Mijnsbergen van Dort

Rijks- HogereBurgerSchool
 Disper, H. Rook, Breedvelt
 Ambachtsschool
 Boogert
 St. Antoniusgesticht
 Eerwaarde Zusters
 School met den Bijbel
 De Bruijn
 Israëlitische School en School B
 Mej. De Visser
 Protestantsche Kerk (Grote Markt)
 E. Kiepe
 Rooms-Katholieke kerk (Grote Markt)
 Alph. Asselbergs
 Nieuwe St Josephkerk
 Ph. Strijers
 Jongenspatronaat en Oude
 Tekenschool
 Kapelaan Van Jole

Muziekschool
 Zander
 Militaire Vereniging
 Kapelaan Wijting
 School D
 Ph. van Goethem
 School C
 J. Arnolds
 St. Franciscusgesticht
 Eerwaarde Broeders
 Loods van Van de Boogaert
 Jackson
 Schepen
 Smout, W. de Haas, I.
 Goudstikker
 Tenten Plein 13
 P. de Nijs
 Nuts-Fröbelschool
 A.J.A. Busquet

Bron: J. van Buyten, In ballingschap, of een kijkje in het vluchtelingenkamp in Nederland (Bergen op Zoom z.j.) bijlage 2 t m 5.